

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

Шингилел-политиктиг солун

№ 113
(18233)

2012 чылдың
октябрь 2,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Дүүн, октябрь 1-де Улуг назынныглар хүнү болган

ХООЧУННАР — «АЛДЫН» НАЗЫННЫГЛАР

Дүүн республиканың Улусчу чогаадылга бажы-нынга делегейниң Улуг назынныглар хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа зал долу хоочуннарда Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун өмүнээзинден ооң оралакчызы-кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Анатолий Дамба-Хуурак байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрүн чугаалаан.

—Улуг назынныглар хүнү—арга онзагай хамаарылганың күнү. Кижилер улгаткан тутум, хоочуннар-биле ужуражылга, оларга хөөрежип чугаалажыры, оларның арга-дуржулгазын өөрчүткө кайы хире чугула дээрзин хандыр билип олар. Улуг назынныглар хүнү бүгү делегей дурлалы кылып кааны улуг уртактыг. Салгалдарның хамааралы, чаагай езу-чаңчылы сагып арттыры, чоннуң арыннары, адаларның чырыг чоруу — бо бүгү ыдык күнүмүз-дир.

Эгил хоочуннар, силерниң аныяк назыннар узун болган тутум, салгалдарның чер-чурту харысалгазы улам бедей, олардан бергелерге торлуп бис дээрзин үлегерлеп алыр алыг. 2014 чылда республика Россия Федерациязының каттышканының 100-жылдыгына каттышканындан бээр чылының байырлалдарын деглеп эрттирер. Ол дээрже анын байырлалдарындар-дыр. Россия Федерациязының Президентинин доктаалын езугаар байырлалдарга федералдыг байдалды тывыскаан. Ынчан-силерниң күш-ажылчы болгаш аныяк маадырлыг чоруунарны,

республиканың төөгүзүнче кириген улуг үлүг-хуунарны бүгү Россия, бүгү чурт билип алыр. Ынчангаш ол байырлалдарга белеткелге идепкейлиг киржиринче силерни кыйгырып тур бис. Силерниң мерген угааныңар, бурунгаар чүткүлдү күзөл-бодалдарыңар биске бөгүн кажангызындан-даа артык херек.

Чурттуң удуртулгазы бөгүн улуг назынныгларыңа хамаарыштыр кончук чугула хемчеглерни ап эгелээн. Бүгү-деледей бөгүн экономиктиг кризистин байдалында турар, а Президент В.В.Путин Чазактан социал-хүлээлелерниң күүселдезин, пенсияны өстүрерин негээн. Чыл бурунгаар республикага улуг назынныгларның пенсиязы 8 муң рубль турган болза, бөгүн ол 10 муң рубль ажыг болуп турар. Өзүлдө ам-даа улам-чылаар. Чурттуң удуртулгазының база бир эки эгелээшкини — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин чурттаар оран-сава-биле хандыраары. 2008 чылдан бээр республикада 181 дайын хоочуннары чурттаар оран-сава-биле хандырылган, бо чылдың төнчүзүнге чедир арткан 13 кижилер субсидияларны алыр.

Бо чылын республиканың бүгү яамыларының мурнунда улуг

назынныгларже кол кичээнгеини угландырар сорулга салдырган. Ынчангаш Пенсия фондузу консультацияларны эрттиргилээн, эмнелге черлери хоочуннарны оочур чокка эрттирип, хүлээп ап турар, "Электроннуг хамааты" акция үезинде аныяктар улуг назынныгларга компьютер билиглерин өөредип турар.

Улуг назынныглар чааскаан-зыралга алыспазын дээш күрүнө ам-даа хөй ажылдарны кылып апар. Эвээш пенсия ап турар улуг назынныгларның, а ындыгларның саны 14 муң кижилер, аажы-чеми, эманты бар бе дээрзин социал ажылдакчылар контролга алган турар ужурулуг.

Салгалдарның харылзаазы үзүлбесин: аныяктар силерден бергелерге торулбазыңа, арыг сеткилдиг, шынчы болуруңа өөрениннер, а улуг назынныгларны олар амгы үениң технологияларын ажылгаарыңа өөретсин. Мындыг кады ажылдажылга бот-боттарын эки билчир чорукка чедирери чугаажок.

Хүндүлүг хоочуннар, силерниң амыдыралыңар аныяк-өскенге езулуг эки үлегер-чижек-тир. Силерге болгаш чоок кижилеринерге быжыг кадыкшылды, идепкейжи узун назынны, сагыш-сеткилинер сергек болурун күзедивис — деп, Анатолий Партизанович байыр чедиришкенин доосту.

Улаштыр ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К.Т.Давааның өмүнээзинден ооң оралакчызы О.В.Кольчикова хоочуннарда байыр чедирди. Чаа-Хөл кожуунда "Авыда" бурганның омур-хевирин сугдан камгалаарыңа улуг үлүг-хуузу кириген "Авыда" фондунун

А.Б. Кара-оолга О.В. Кольчикова байыр чедирип тур.

үндезилекчилери Валерий Хо-валыгович, Анай Балчыровна Кара-оолдарга Хүндүлел бижиктерни ол тывыскаан.

Улуг назынныгларның байыр-лыг хуралыңа федералдыг инспекторнуң Т.Д.Монгуш сөс алгаш, чылыг сөстөрүн оларга тураскаадып, ам-даа хөй-хөй солун хемчеглерни эрттирип, аныяктарга үлегер-чижээн көргүзеринге өмөк-дөмөк болзун дээш ажылын мактаан хөй-ниити организациязы — республиканың хоочуннар эвилелинге акша дузазын чедирген.

Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д.Монгуш байыр чедиргеш, ада кижиниң, ие кижиниң чагыг-сөзү кайы хире үнелин демдегледип, хоочуннар хөй-ниити ажылыңа идепкейлиг кирип турарыңа өөрүшкүзүн илереткен. "Хоочуннар — улуг аксакалдар силерниң

үлегер-чижээнер аныяктарга дыка херек. Чуртувустун чедип алган бүгү-ле чедишкениңер — силерниң күш-ажылыңарның ачызы-дыр. Силерге четтирдивис, ам-даа кады болуулар" — деп, ол чугаалаан. Хоочуннар эвилелиниң даргазы С.К.Долгар өөрүңге байыр чедиргеш, ажы-төлдү, уйнуктарын күш-ажылга чаңчыктырып, төрөөн чонунуң чаагай чаңчылдарын шыңгы сагып чорууруңа, тыва дылыңа өөредирин чагып, кадык-сергек болурун күзээн.

Хоочуннарның байырлалын солун концерт улам каастаан. Ылаңгыя "Найысылал" бөлүүнүн бичии ыраажыларын, "Канител" уруглар бөлүүн (удуртукчузу О.Сокольников), уругларның хореография школазының танчы-чыларын көрүкчүлөр магадап көргөн.

Светлана БАЛЧЫР.

Хоочуннар — байырлыг хуралда.

Чингис САЛЫНҢ тырттырган чуруктары.

20 ЧЫЛ БУРУНГААР

Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламаның Хайыракан суурга моорлап келгени

Сарыг шажын чүдүлгезиниң катап сайзыраанын бээр мугур 20 чыл болуп турар үезинде Чырыткылыг 14-кү Далай-Лама башкының холунга ак сүт тутсуп, ооң айызын алган онзагай хүннү төөгүп көрей. Ол болза 1992 чылдың сентябрь 21-ниң хүнү.

Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламаның тыва хептиг уругларны чаптааны. 1992 чыл. Хайыракан суур.

Тыва чуртувуска чаартылгаларның бирээзи болуп 1990-91 чылдарда сонугалдыг болгаш ызыгуур салгаан кижилер чалбарып-тейлээр, мөргүл кылыр дуган бажыңнарны, өглерни ажыдып эгелзэн болгай. Төп хоорайның оң талазынга В.Ш. Кара-Сал, Красноярская кудумчузунга Б. Содунам, Бай-Тайганың Көп-Сөөккө К.М. Саая, Улуг-Хемниң Хайыраканга С.К. Серенот дээш, каш-ла санныг эгелекчилер аажок идеп-кейлиг, хей-аъттыг чоруп турганар. Черле хүрээ-хииттерниң шаг-дагы дөзү үзүлбээн болгаш, Улан-Баторга өөренип, чурттап чораан, ынчангы аныяк «революсчу чаартыкчы» К.А. Бичелдейниң улуг үлүг-хуузуңуң ачызында делегейниң буддистериниң баштыңы 14-кү Далай-Лама Тензин Гьятцо Тывага чаларааш барган.

Бо хүннү тыва чон 20-ги чүс чылдың база бир төөгүлүг арны кылдыр сактып арткан. Улуг аалчының оранчок мурнунда белеткел ажылдары чоруп турганы ол боор, ынчан ажыттыгылаан мөргүл бажыңнарының аразындан Хайыракан дуганында үндезин шажын херекселдери, бурган-сагызыннар, ном-судурлар, ховар экспонаттар бар болганы-биле Чырыткылыг башкыны аңаа кирир деп саналдаш, программаже кириген болган.

Хайыраканның суму Соведа чаа контораже көжөргө, ооң эрги оран-савазы болур 2 аал чурттаар бажыңны чаа тургустунган «Дашчойхорлинг» ниитилелинге берген. Каш-ла хонуктар артканда, Серенот башкы-биле иелээ ишти-даштын арыглап-шеверлеп, эрги боктарны ырадыр чүдүрүп, шефтээшкин чорудуп, дыка кызымак ажылдап чоруп турган бис.

Манаан аалчывыс Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламаның сентябрь 20-де кээрин дыңнадып, мурнунда хүнде улуг эргелиг логоннарын

кадаан хынакчы сайыт келди. Ынчан политиктер, сайыттар-даа сонугавас, кым деп сайыт келгенин-даа билбес турганым ол. Сайыттың бакылаас-көрбес чери-даа чок, кандыг-бир эпчок чер дилеп турган хевирлиг. Дөгере чүүлдерни шинчилеп көргөш: «Ыдыктыг лама арыглан-чингээр апарза, канчаарыл? Туаледиңер чүгө чаартпаан силер?» — деп бо ыйнаан. Ыыт-ла чок, көжүй берген тур бис. 1-2 хире минута эрткен боор, Серенот башкы харын сагынгыр бооп: «Ындыг чүүл болбас боор оң, Бораевич» — деп ыржымны үрзэн чүве. Ам-даа эки белеткениривисти сагындыргаш, дарга кара Волгазынга олурпкаш, чорупкан. Иштики херектер сайыды Владимир Бораевич Кара-Сал ол болган.

Туалет эрги дээш муңгараарымны чүү дээр, чаңгыс хүн артканда ону чаартыр манза-материал, машина-техника бар эвес, сагыжым саарзык хонган. Эртинде «Бурган кижиниң оруу хевис боор чүве-дир» — дээш, Хандагайтыдан дунмам Зинаида Дадар-ооловна Ооржак (Кыргыз) 3 хевистиг халдып келди. Бодумнуң база ийи хевизим дүжүргөш, дуган иштин долдур салып алдывыс.

Башкының келир үези чоокшулаан, чон кудумчуда чыгып эгелзэн. Колдуу Кызыл болгаш өске черлерден келген чон хөй болган. Аяктарга сүт, кадак белеткеп, үне-кире чоруп тура, көөрүмге, суурнуң чамдык улузу черге чадар хевистер колдуктагылап алган: «Маңаа изин бастырып алыр бис» — дижи, веранда, тепкиш, херим ишти, кудумчуда башкының кылаштар оруундан бээр эндере чадып турлар.

Вертолетуң даажы дыңналып, суур кыдыыңа хонупкан соонда үр болбаанда, школа талазында кудумчу бажындан уткуп эккелген машиналар көстүп келди. Улус чон

дыка чурумнуң ийи талакы херимнерни дургаар чыскаалыпкан хол часкап турлар. «Ындыг ховар Бурган кижини көөр аас-кежиктиг болдувус» — деп, ол үеде шоолуг-даа билбээним чон сөөлүнде миннип турган чүве. Бодум хуумда, ынчан атеизмден адырлып чадап, чүдүлгени деткивейн турганымны ам билип чоруур мен.

Чырыткылыг 14-кү Далай-Лама башкы тыва национал хептиг уругларның чанынга доктаап, бир чүве чугаалап, чаптанчыг азы кээргенчиг болганнарны суйбап, дыка-ла чазык болган. Ооң улуг энергиязы чалынналып турган боор, дуган иштинче кирип келирге, чылыг салгын мени үрүпкен-даа ышкаш болчук. Бажыңның улуг эвес болганындан он ажыг-ла кижилер кирген, дуганны арамайлап, холунуң изин баскаш, ат салган ийи танкаларны, кызыл удазыннарны, үрүңнерни сөңнеп, баштактанып, шаандагы өгбениң эдилеп чорааны лама бөрттү үдекчизи кижиниң бажыңга салыпкаш, каттыргылаарга, чаптанчыг-даа. Судурлар аразындан бир дугаар тудуп алганын көөргө, «Алмаз» үнелдиг мерген угаанның эрине судуру болганын аажок магадап, тудуп ашкылады.

Эгезинде келгеш-ле, очулдурукчуга бир чүве чугаалаарга, маңаа кайы-хире үр доктаарын ээлери бистен айтырарга, сайыттың дүүнүгу туалет дугайында чугаазын сактып келгеш, 15-20 минут дээнимге ам-даа хомудаар мен.

Ынчан видеокамера, амгы ышкаш сооталыг телефон деп чүве турган болза, фактылыг барымдааларны архивке арттырып алган болза эки-ле турган боор. Үдекчи очулдурукчу, камгалакчызындан аңгыда, Тываның президентизи Ш.Д. Ооржак, Дээди Хурал даргазы К.А. Бичелдей, кожуун даргазы Б.С. Седей, Чазактың шажын төлээзи В.С. Биче-оол, корреспондент Р. Тас-оол, чурук тырттырыкчызы, министр В.Б. Кара-Сал, «Шын» солундан В.Ф. Чадамба, чогаалчы Е. Д. Танова олар кады чорааннар.

Чырыткылыг башкы үе-шагын хемчээп, үлөп алган боор, 10 хире минута болганда дашкаар үнүп келгеш, чонга чүве чугаалаар дээрге, микрофоннар ажылдавайн туруп берген. База-ла баштактанганы илдең чугааланды. Арыншырайы өөрзөн ында чыылганнарга байыр чедирип, кыска мөргүл номнады. Ниитизи-биле мээң соомдан катаптанар дээш бир тарина номчуурга, билбевистен чедир чугаалап шыдавадывыс. «Езулуг дыңнангыр, чурумнуң болганыңарга өөрүп четтирдим, байырлыг менди-чаагай» — дээш, хол чайып шимчеп чоруптарга, чон адыш часкап, үдеп туруп кагдылар. Тайылбырлакчылар чонга адыш часкавайн, тейлээр чүве-дир, тейлеп алыңар деп чагааш, чоруптулар. Сагынгыр кижилер башкының истеринге хол салып, черде чаткан хевистерин катап чыып артып калган. Вертолет Хайыракан даанче углай ужултарга, хөлгелиг улус соондан үдеп, Он-Кум оваазынга чедир халытканнар.

НИНА СЕРЕНОТ.

Хүннүң медээл

ВЛАДИМИР ПУТИН ДЕТКЭЭН

Чылдың-на сентябрь айның сөөлгү суббота Сибирьниң үш регионнары — Тыва, республикаларга болгаш Красноярск край Хемниң хүнүн демдеглеп эрттирер.

Чаа экологтук байырлал Орус географтыг ниитилелдин база «Русгидро» компанияның үзел-бодалы езугаар тывылган. Оларның саналын күчүлүг, улуг хем аайы-биле каттышкан үш регионун удуртулгалары чүүлдүгзүнүп, хүлээп алган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Улуг-Хемниң хүнүн чарлаарының дугайында ат салган чарлыында дараазында чүүлдүг бижээ: «Сибирь Федералдыг округка болгаш Тыва Республикага Улуг-Хемниң ужур-уткалыын билип, Красноярск край база Хакас Республика-биле үрөтүнелдиг кады ажылдажылганы чорудар сорулгалыг, экологтук билиглерни суртаалдаар болгаш хемге хамаарыштыр чидиг айтырыгларны шийтпирлээри-биле сентябрь айның сөөлгү субботадын Улуг-Хемниң хүнү деп чарлаар». Улуг-Хемниң хүнүн Россияның Президентизи база деткээ. Россияда бирги регионалдыг, экологтук байырлалдың тургустунганы, өске регионнарга база үлө-

гер-чижек болурунга буюу шынар-уткалыг, буюу езуңуң эгэлзешкиниңгө дарны чедирер боор дүмүр Путин Орус географ-лелдин чыыжыңга чугаа

Тываның девискээри Хемниң хүнүңгө тур-яны-бүрү хемчегле-эрткен. Улуг-Хемниң эр-арыглаар акциялар, класс экологтар-биле ужура-дээш, оон-даа өске. «Б-хемниң төлдери бис» деп чырыдышкын марафон-никчилер болгаш студен-сонуграл-биле кириш-тябрь 29-та «Улуг-Хем, тоолчургу чугаа» деп вид-ни Кызылдың библиоте-көргүскен. Сентябрь 21-культура төвүнүн дирек-Лапшакованың удуртка-циязы Красноярск край-шенское суурга «Бис ча-ниң төлдери бис» деп ма-түннел кезээңгө кириш-геннер.

3,3 балл күштүг ШИМЧЭЭШКИН

Сентябрь 30-де тус черниң шагы-биле 15 шак 07 минута турда Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунуң девискээринге Сарыг-Сеп суурдан соңгу-чөөн талазынче 50 км черге (Кызыл хоорайдан соңгу-чөөн талазынче 139 км черге) 3,3 балл күштүг сейсмолог-тук болуушкун болган. Эпитопке сирилендириниң күжү MSK-64

хемчээлин езугаар 4 балл Сарыг-Сеп суурга — 1,9 Россияның ОБЯ-ның Тыва-лика талазы-биле башта-лели дамчыткан. 2012-февраль 26-да болган ч-чээшкиниңден тура бөгү-134 афтершоктар бүрүткү-ТР-ниң албан-ез-сайты

Сиген-2012 операция чоруп

ӨРТ ХАЛАВЫН БОЛДУРБАЗЫ БЕЛЕН

2012 чылдың январь 1-ден эгелээш Кызыл райның иштинге 193 өрт болган, оларның ишт 6 киж и чок болган, 14 киж и кемдээшкин ал эрткен чылын бо хире үеде 196 өрт, ооң ишт 4 киж и чок болган, 15 киж и кемдээшкин турган.

Мал ажылының база бир кол нарын айтыры — сиген белеткели. А сигенни шыгжап алыры — эң-не чугула айтырыг. Эрткен чылдың статистиказы-биле көөргө, сиген-ниң хөй кезин өрт халавының түң-нелинде чок болган.

Малчынарга дузалаары-биле Кызыл хоорайда «Сиген-2012» деп операция чоруп турар. Опера-цияның сорулгазы — белеткеп-каан сигенни өрт айылындан камгалаары-биле ону шыгжаар-черлерни эде кылыры. Өрттү өс-күдүп турар хөй дүвүрээзиннер-сиген шыгжаан черлерде болгаш чуртталга бажыңнарында болуп турар. Өрттү нептередип, тарадып турарының кол чылдагааннары: кижилерниң отка оваарымча чок хамаарылгазындан, бичии уруглар-ның тенек чоруундан болдунар. Өрт халавын өжүреринден ону бол-дурбазы белен.

Сорулганың ажылы болза, ону кылып ап болуру-ни шыгжаарда, дуглап ка-жыңнардан аңгы, муңгаш, мес ханаларлыг черлерге ре-реп турар. Хөпзэннерни э-шугумундан 15 метр, ору-метр ыракка таарыштыр-ужурлуг. Девискээрге ө-берги дег боктарны үргүл-лаары эргежок чугула. Сиге-жаан кажаларга кезээки ү-таңныылдан үргүлчү ту-болза эки.

Бистер, өрт камгалак-болдунар-ла аргаларны а-тургаш, сигенни ажаап-ка-алырынче республиканың-чурттакчыларын кыйгыры-бис.

А-Х. ЧЫПСЫНМ
Кызыл хоорайның өрт ха-ралының талазы-биле ку-инспектору.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң
Бүрен-Хем суурнуң тургустунганының
100 чылы-биле холбаштыр сумунуң
ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый адырын
хөгжүдериңге кириген үлүг-хуузу
база хөй чылдарда ак сеткилдиг
ажыл дээш «Шылгараңгай күш-
ажыл дээш» Тыва Республи-
каның медалы-биле Барлышпан
Ким-оолович Биликтини шаң-
наар.

Өөредилге адырынга ачы-
хавыязы болгаш аныяк-өскенни
өөредип кижизидеринге кириген
үлүг-хуузу дээш «Тыва Респуб-
ликаның өөредилгезиниң алдар-
ың ажилдакчызы» хүндүлүг
тараны өөредилгениң хоочуннары
Елизавета Чандаановна Арт-
нага; Анна Нестеровна Неве-
кинага, Клавдия Федоровна
Шкуновага тыпсыр.

Кадык камгалал адырынга хөй
чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш Тыва Республиканың Баш-
тыңының-Чазаның Даргазының

Улуг-Хем хемниң хүнүн чарлаарының дугайында

Сибирь федералдыг округтуң
хоочуннарында база Тыва Респуб-
ликада Улуг-Хем хемниң ужу-
указын өөренип көрбүшаан,
Брянск край база Хакас
Республика-биле регионнар
аразынга кады ажилдажылганы
көрдүп, хемниң чидиг айтырыг-
лар база экология билиглерин
көргөндө алаары-биле хөй-
чүлүг кичээнгейин хаара туду-
р-биле:

1. Сентябрь айның сөөлгү
ботазын Улуг-Хем хемниң хүнү
чарлаар.

2. Улуг-Хем хемниң хүнүн

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң)
депутаттар соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның
соңгулда фондузунче кириген болгаш оон чарыгдан акша-
хөреңгизиниң дугайында дыңнадыг

2012 чылдың сентябрь 25 № 05 09/324 Кызыл хоорай

Политиктиг партияларның регион салбырларының соңгулда
фондузунче кирген ниити акша-хөреңгиниң база оон чарыгдалының
дугайында медээ (Россияның Ажаалга банкызының берген
медээлери-биле)

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарына немелде
соңгулдалар

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы
2012 чылдың сентябрь 20

Соңгулда округунуң ады	Кандидаттын ады-сывы	Эгезинде артканы	Кирген акша- хөреңги, шупту	Чарыг- даттын- ган акша- хөреңги, шупту	Төмүзүнде артканы
2	3	4	5	6	7
Барыын- Хемчиктин № 7	Артур Николаевич Алеет	-	10	-	10
	Буян Анатольевич Биче-оол	-	10	-	10
Улуг- Хемниң № 12	Снежана Валериевна Монгуш	-	10	-	10
	Радислав Николаевич Наважап	-			
Шупту:		-	40	-	40

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының
даргазы Б. ОНДАР.

Хүндүлел бижии-биле фельдшер-
акушер пунктузунуң эргелекчизи
Надежда Мижит-ооловна Аңчы-
ны шаңнаар.

Өөредилге адырынга ачы-
хавыязы болгаш аныяк-өскенни
өөредип кижизидеринге кириген
үлүг-хуузу дээш Тыва Респуб-
ликаның Баштыңының-Чазаның
Даргазының Хүндүлел бижии-
биле «Бүрен-Хемниң ниити өөре-
дилгениң ортумак школазы» муни-
ципалдыг бюджет өөредилге албан
черииниң башкылары — биология
башкызы Тереза Санар-ооловна
Хигетти, төөгү башкызы Ирина
Оруспаевна Ховалыгыны шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай.
2012 чылдың сентябрь 24.
№ 243

белеткээр болгаш эрттирер
талазы-биле кады ажил-чорудул-
галарга харысалгалыг кылдыр
Тыва Республиканың күүсекчи
эрге-чагырга органының Тыва
Республиканың Бойдус курлавыр-
лары болгаш экология яамызын
томуйлаар.

3. Бо Чарлык ат салган хүнден
эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай.
2012 чылдың сентябрь 25
№ 245

Бүгү-делегейниң хөгжүм хүнүнүңе

ЫРЛАЖЫҢАР, ӨҢНҮКТЕР

Бүгү-делегейниң хөгжүм хүнүнүң төөгүзү 1973
чылда ЮНЕСКО-нуң чанында Бүгү-делегейниң
хөгжүм чөвүлелиниң бот-идепкейи-биле эгелээн.
Кажан 1974 чылдың ноябрь 30-де ук байырлалды
бадылаптарга, 1975 чылдың октябрь 1-де Бүгү-
делегейниң хөгжүм хүнүн бир дугаар байырлап
эгелээн. Байырлалдың кол сорулгазы — аңгы-аңгы
чурттарның культуразының аразында арга-дуржулга
солчулгазы база хөгжүм уран чүүлүн тарадыры.
Удаваанда ук байырлал чаңчыл болуп, чылдың-на
бүгү делегейниң чону демдегледип эрттирип турар.

А Россияга хөгжүм байыр-
лалын 1996 чылдан эгелеп байыр-
лап эгелээн. Бүгү-делегейниң хөг-
жүм хүнү — ол ыраажыларның,
хөгжүмчүлерниң, хөгжүмге хамаа-
рылгалыг мергелдиглер болгаш
оон мөгейикчилериниң онза ба-
йырлары. Хөгжүм шагдан тура-ла
кижи-биле кады чоруур. Ол бистиң
сагыш-сеткиливисти оттуруп, сай-
маарадып, уярадып база ишти-
хөңнүвүстү көдүрүптер күштүг.

Хөгжүм талазы-биле салым-
чаяанныглар бойдустан чаяатты-
нар. Олар бүгү боду-биле аңаа
бердиниптер. Чүге дизе хөгжүм
оларның мага-бодунуң, амыдырал-
чуртталгазының кезээ болур. Бис-
тин Тыва чуртувуста салым-чаяан-
ныглар, ылаңгыя хөгжүм делеге-
йинде, кончуг байлак. Республи-
каның сураглыг артистери, чаа өзүп
орар «сылдыстар» дээш, кымнар-
ны чок дээр. Хөгжүм уран чүүлү-
нүң мергелдиглерин республи-
када уран чүүл школалары база
колледжизи доостуруп турар.
Оларның бирээзинге Кызылдың
А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл
колледжизиниң сургуулу Дойур
Сайын хамааржыр. Ол «улусчу
ыры» салбырының 4-кү курузунда
хөгжүм делегейиниң билиин өөре-
нип ап турар. Дойур колледжте
өөренимшаан, Кызыл хоорайның
культура департаментизиниң «На-
йысылал» болгаш улустуң аас чо-
гаалынга үндезилеттинген «Ак-
чаян» деп ансамбльдерниң солис-
териниң бирээзи болуп ажилдап
турар.

Хөгжүмге сонургал бойдустан
чаяалгазындан аңгыда, ук-ызы-
гуурундан база дөзүн ап дамчып
келир болгай. Дойур база-ла хөг-
жүмчү уктун салгалы болуп, ком-
позитор, башкы, культураның хоо-
чуну чораан Борис Монгушевич
Сайынның оглу. Дойур бичизин-
ден тура-ла, ырлаарыга хөлчөк

ынак болгаш, школага өөренип
тургаш, суму, кожуун, республика
чергелиг ыры мөөрейлеринге
киржип турган. «Хамнаарак»,
«Чалымы назын», «Хову-Аксы»
дээш, оон-даа өске фестивал-
дарның лауреады, дипломантызы.
Колледжте Д.М.Сарыглар,
А.Ю.Опуйлаа башкыларының
ачызында тыва хөгжүм херексел-
деринге ойнап чоруурунга ол дыка
чоргаарланып чоруур. Ол дээш
башкыларыңа четтиргенин илере-
дип, мөгейип чоруур. Ол ышкыш
хөгжүмнүң ачызында республи-
кадан дашкаар фестивальдарга
киржип, өске черлер көрүп алыр
аас-кежиктиг болганын Дойур улуг
өөрүшкү-биле чугаалады. Ылаңгыя
Якутияның наадымы «Ысыах»,
Москва хоорайның «Дельфий

оюннары», Барнаулга «Тиилелге-
ниң салюду!» дээш, оон-даа солун,
онза хемчеглерге чораанын ол улуг
аас-кежик деп санап чоруур.

Өөренип турар кол эртемниң
башкызы — Айланмаа Хомушкеев-
на Каң-оол. Башкызы Дойурнуң
салым-чаяанын деткип, оон ады
«Россияның салым-чаяанныг уруг-
лары» деп улуг энциклопедия но-
мунче кире бергенинге улуг хамаа-
рылгалыг болган. Ол дээш аныяк
хөгжүмчү башкызынга өөрүп
четтиргенин илередип чоруур. База
кандыг-даа кижиниң амыдыра-
лында чедишкени делегейде эн-
не эргим, чоок кижизи — авазының
ачызында болуру чадапчөк. Ын-
чангаш ол өөредилге шугумунда
хөй чылдар дургузунда ажилдап
чоруур башкы авазыңа болгаш
шупту башкыларга оларның кирип
чоруур улуг үлүг-хуузу дээш изиг
байыр чедирип турарын солун
таварыштыр дамчыдып тур.

Дойур Сайын уран чүүл кол-
леджизин дооскаш, улаштыр куль-
тураның дээди өөредилге черинче
өөренип алырын күзеп чоруур.
Аныяк ыраажы, хөгжүмчүнүң
күзел-соруу бүдүп чорзун деп
йөрээп каалыңар.

Валерия КОНГАР.

Чагаага харыы

Киир бижидилге чок болза, болдунмас

Хүндүлүг «Шын» солунуң
редакциязы! Бо чаааны бижир
ужурум болза мындыг. 2010
чылда амыдыралым аайы-биле
уруум-биле кады Каа-Хем
кожуунуң Сарыг-Сеп суурга
чурттап чедип келген бис. Амгы
үеде Сарыг-Сеп суурнуң «Уруг-
ларга болгаш чединмес өг-
бүлелерге ачы-дуза чедирер
төптө» ажилдап турар мен,
уруум 5-ки класска өөренип
турар. Бо кожунуң девискээ-
ринге болган чер шимчээшкин-
нерин база чурттап эрттивис.
Чер шимчээшкениниң тайындан
когараан кижилерге берип турар
дузаламчы акша-хөреңгизинче
документилер дужаар дээр-
виске киир бижидилгевис чок. 2012

чылдың июнь 28-те түр када
бижидилгени кылдыртып алган
мен. Ол болушкуннар үезинде
түс черге ажилдап, а уруум
өөренип турган деп докумен-
тилер-биле ону шынзыдып болур
бе? Моон дугайында суурнуң
чагырга черинге барып айты-
рымга: «Болдунмас, хоржок»
— дээр болду. Бо айтырыгга ха-
рылап бээрликерни диледим.

Марья КУУЛАР.

Сарыг-Сеп суур.

Марья Кууларның дилег
чагаазыңа харыы дилеп, Каа-
Хем кожуунуң Сарыг-Сеп
суурнуң чагырга чериниң ажил-
дакчызы Оксана Ивановна
Долума-биле телефон дамчыш-

тыр чугаалаштывыс.

Оксана ДОЛУМА: «Маңаа ха-
маарыштыр хамааты кижиниң киир
бижилгези дыка улуг рольду ойнап
турар. Марья Сарыг-ооловна 2012
чылдың июнь 28-те түр када би-
жидилгезин кылдыртып алган, а
сөөлгү күштүг сейсмологтуг бо-
лушкун июнь 6-да бүрүткеттин-
ген. Ынчангаш бо таварылгада
дузаламчы акша-хөреңгини алыры
болдунмас. Сарыг-Сеп суурга 2010
чылда чурттап чедип келгеш, 3 хүн-
нүң дургузунда (ону хоойлуда ай-
тып каан) киир бижидилгени кыл-
дыртып турган-дыр ийин. Чагырга
черинче кирип турар билдириш-
киннерни чүгле бистер звес, а
паспорт-виза албаны база хынап
көрүп турар».

Азияна ТАУ белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республикада аныктарның шериг келдиришкенинге чедир
белеткелиниң болгаш уругларның хамааты-патриотчу кижизидилге
айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында
2012 чылдың сентябрь 19 № 309-р Кызыл хоорай

Анык салгалдың патриотчу болгаш
шыдамык чоруун, хамааты харысалгазын,
шажын талазы-биле бышканын болгаш
мөзү-шынар талазы-биле туружун, социал
идекейин быжыглаарын болгаш тургузарын
хандылар сорулга-биле:

1. Тыва Республикада аныктарның
шериг келдиришкенинге чедир белет-
келиниң болгаш уругларның хамааты-
патриотчу кижизидилге айтырыгларының
талазы-биле ведомстволар аразының
комиссиязын тургузар.

2. Тыва Республикада аныктарның
шериг келдиришкенинге чедир белет-
келиниң болгаш уругларның хамааты-
патриотчу кижизидилге айтырыгларының
талазы-биле ведомстволар аразының
комиссиязының дугайында коштунган
дүрүм болгаш составын бадылаар.

3. Бо айтышкыны "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазаның
Даргазының бирги оралакчызы
М.КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың Чазаның
айтышкыны-биле бадылаан
2012 ч. сентябрь 19
№ 309-р

Тыва Республикада аныктарның шериг келдиришкенинге чедир
белеткелиниң болгаш уругларның хамааты-патриотчу кижизидилге
айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында
ДҮРҮМ

1. Ниити дүрүмнөр

1. Тыва Республикада аныктарның
шериг келдиришкенинге чедир белет-
келиниң болгаш уругларның хамааты-
патриотчу кижизидилге айтырыгларының
талазы-биле ведомстволар аразының
комиссиязы (моон соңгаар — Комиссия)
Тыва Республиканың девискээринге
аныктарның болгаш уругларның шажын-
мөзү-шынар, хамааты-патриотчу болгаш
шериг-патриотчу кижизидилгезинге бай-
далды тургузар сорулга-биле тургускан
хуралдар орган болуп турар.

2. Комиссия бодунуң ажил-чору-
дугазында Россия Федерациязының
Конституциязы-биле, Россия Федерация-
зының хоойлужудулгазы-биле, Тыва
Республиканың Конституциязы-биле, Тыва
Республиканың хоойлужудулгазы-биле, а ол
ышкаш дүрүм-биле башкартынар.

3. Комиссияның дугайында дүрүмү
болгаш составы Тыва Республиканың
Чазаның айтышкыны-биле бадылаттынар.

2. Комиссияның кол сорулгалары болгаш хүлээлгелери

4. Комиссияның кол сорулгалары:
- өзүп ора салгалдың хамааты болгаш
патриотчу чоруун, Ада-чуртка база оң
камгалалынга бараан болурун тургузуп
шыдаар патриотчу кижизидилгениң
системазын тургузар;

- Россия Федерациязының Чепсектиг
Күштер одуруунуң албан-хүлээлгезинге
хууда болгаш хөй-ниити эки харылзааларын
тургузары;

- уругларның болгаш аныктарның
патриотчу кижизидилгезиниң адырында
күрүнө политиказының боттандырылгасында
киржип турар хөй-ниити каттыжыш-
кыннарының, күрүнө органның,
организацияларның ажил-чорудулгазын
шүүштүрери;

- уругларның болгаш аныктарның
хамааты болгаш патриотчу чоруун
кижизидериниң талазы-биле ажилче хөй-
ниити каттыжышкыннарын болгаш
организацияларын хаара тудар, а ол ышкаш
ук адырда ажилды чорудуп турар хөй-ниити
каттыжышкыннарын болгаш органи-
зацияларын деткири-биле хемчеглерни хүлээп
алыр.

5. Комиссияның кол хүлээлгелери:

- өзүп ора салгалдың патриотчу
билишкенин тургузарына, ада-чуртунуң
камгалалына аныктарның күш-шыдал
болгаш моральдыг белеткелин быжыг-
лаарына уругларның болгаш аныктарның
шажын-мөзү-шынар, хамааты-патриотчу
болгаш шериг-патриотчу кижизидилгезиниң
чаңгыс аай, дээштиг ажилдаар систе-
мазының талазы-биле хемчеглерни ажилдап
кылыр;

- өзүп ора салгалдың хамааты болгаш
патриотчу чоруунуң кижизидилгезиниң
талазы-биле ажилдары организастаарын
боттандыраары-биле сүмелерни болгаш
саналдарны ажилдап кылыр;

- хамаатыларның, ылаңгыя уругларның
болгаш аныктарның, хамааты болгаш
патриотчу чоруунуң кижизидилгезинче
угландырган программаларның ажилдап
кылырын шүүштүрери;

- өзүп ора салгалдың хамааты болгаш
патриотчу чоруунуң кижизидилгезинче
угландырган программаларны боттан-
дыраары-биле хөй-ниити организация-
ларының, тус черниң бот-башкарылга
органның, Тыва Республиканың
күүсекчи эрге-чагырга органның ажил-
чорудулгазын шүүштүрери;

- өзүп ора салгалдың хамааты болгаш
патриотчу чоруунуң кижизидилгезиниң
талазы-биле шенелде ажилды каттыштырар;

- Тыва Республиканың уругларның
болгаш аныктарының шажын-мөзү-шынар,
хамааты-патриотчу болгаш шериг-патриотчу
кижизидилгезинче угландырган хемчег-
лерниң боттанышкынының киржилгезинче
хамаатыларны, күш-ажыл база эртем
коллективтерин, организацияларын, хөй-
ниити каттыжышкыннарын хаара тудар
талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр;

- уругларга болгаш аныктарга культура-
чырыдышкын, шериг-спортчу, кадыкшы-
дылга, эстетиктиг, төөгү-шинчилел угла-
нышкынның хемчеглер эрттиреринге
болгаш организастаарына дузалаар;

- уругларның патриотчу кижизидилге-
зиниң болгаш аныктарның шериг кел-
диришкенинге чедир белеткелиниң талазы-
биле организацияларның чогуур ужурлуг
ажылдарының шынарының сайгарылгазын
чорудар, ооң дээштин бедидери-биле
саналдарны ажилдап кылыр;

- чаа информация технологияларынга
үндөзлээн патриотчу кижизидилгениң
аргаларын болгаш хевирлерин сайырадыр
болгаш ажилдап кылыр;

- патриотчу кижизидилге чорудуунуң
башкарылга системазын боттандыраар
талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр;

- уругларның патриотчу кижизидилге-
зиниң болгаш аныктарның шериг
келдиришкенинге чедир белеткелин
хандыраары-биле комиссияның шийтириниң
күүселдезиниң чорудуунуң хыналдазын
боттандыраар.

6. Комиссия аңаа дааскан сорулгаларын болгаш хүлээлгелерин күүседирде:

- Тыва Республиканың күрүнө эрге-
чагырга органның, девискээр орган-
нарының федералдыг күүсекчи эрге-
чагырга органның, тус черниң бот-
башкарылга органның, хөй-ниити
каттыжышкыннарындан болгаш органи-
зациялардан хамаатыларның патриотчу
кижизидилгезиниң айтырыгларының талазы-
биле чугула медээлерни чогуур ужурлуг
чурум эзугаар алыр болгаш негээр;

- Комиссияның хуралдарынче Тыва
Республиканың күрүнө эрге-чагырга
органның, тус черниң бот-башкарылга
органның, хөй-ниити каттыжыш-
кыннарының болгаш организацияларының
албан-дужаалдыг кижилерин аныктарның
шериг келдиришкенинге чедир белетке-
линиң болгаш патриотчу кижизидилгезиниң
талазы-биле айтырыгларының сайгарыл-
галарын дыңнаар болгаш чалаар;

- Комиссияның ажилына эртемденнерни
болгаш айтырылгалар талазы-биле эки билер
специалистерни хаара тудар;

- Тыва Республиканың Баштыңына
болгаш Тыва Республиканың Чазанга, база
ол ышкаш Тыва Республиканың күүсекчи

эрге-чагырга органның, организация-
ларга, хөй-ниити каттыжышкыннарынга
өзүп ора салгалдың хамааты болгаш
патриотчу чоруунуң кижизидилгезиниң
талазы-биле аналитиктиг материалдар
болгаш саналдар белеткээри-биле ажилды
организастаар;

- өзүп ора салгалдың хамааты болгаш
патриотчу чоруунуң кижизидилгезиниң
адырында Тыва Республиканың нормативтиг
хоойлу-дүрүм актыларын боттандыраар
талазы-биле саналдарны ажилдап кылыр
эргелиг.

3. Комиссияның ажил-чорудулгазын организастаары

7. Комиссияны оң ажил-чорудулгазын
башкарып, оң хуралдарын эрттирип турар
даргазы удуртур. Комиссияның хуралына
даргазы чок турда, оң оралакчыларының
кайы-бирээзи азы оон өске дарганың
төлээлтирген комиссияның кежигүнү
эрттирер.

8. Комиссияның хуралдарын эргежок
чугула болза эрттирер, ынчалза-даа квар-
талда 1 катап эвээш эвес. Комиссияның
ажыл планын, хуралдың эрттирер хүнүн

болгаш хүн айтырын комиссияны
тодарадыр. Комиссияның хура
кежигүннериниң чартынының хөй
болза, бүрүн эргелиг деп санаар.

9. Комиссияның шийтирилер
киришкен оң кежигүннериниң
үннериниң саны хөй кезин болза
алыр. Бир эвес бадылаан үн
денежи берген таварылгада, ший
комиссияны даргалап эрттирген
хамааржыр.

10. Комиссияның шийтирилер
биле долдуртунар болгаш
даргазына база комиссияның се
хуралдың эрттирген хүнүнүн оң
ажыл хүнүнден орай эвес атты.

11. Комиссияның шийтирилер
ужурлуг органның, организа-
цияның хөй-ниити каттыжышкыннары
албан-дужаалдыг кижилерге аж
дургузунда долдурга, ат салг
чоргузар.

12. Комиссияның ажил-чоруд
организас-техниктиг хандырылг
Республиканың Өөредилге бол
яамызы боттандыраар.

Тыва Республиканың Чазаның
айтышкыны-биле бадылаан
2012 ч. сентябрь 19
№ 309-р

Тыва Республикада аныктарның шериг келдиришкенинге чедир
белеткелиниң болгаш уругларның хамааты-патриотчу кижизидилге
айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязын
СОСТАВЫ

А.П. Дамба-Хуурак — Тыва Республика-
ның Чазаның Даргазының оралакчызы —
Тыва Республиканың кадык камгалал болгаш
социал хөгжүлдө сайыды, даргазы;

В.О. Ооржак — Тыва Республиканың
өөредилге болгаш эртем сайыдының бирги
оралакчызы, даргазының оралакчызы;

О.В. Любимова — Тыва Республиканың
аныктар херектериниң болгаш спорт сайы-
дының оралакчызы, даргазының оралак-
чызы;

М.М. Бадыргы — Тыва Республиканың
культура сайыдының оралакчызы, дарга-
зының оралакчызы;

В.М. Монгуш — Тыва Республиканың
Өөредилге болгаш эртем яамызының ниити
болгаш немелде өөредилге эргелелиниң
начальниги, секретары;

Ф.Ф. Злочевский — Россияның Тыва
Республика талазы-биле ДОСААФ регио-
налдыг салбырының даргазы (чөпшээ-

режилге-биле);

В.Н. Конгар — регионалдыг а
чорук департаментиниң начальн
Республиканың Чазаның Дарг
Баштыңының чанында Хөй-ниитин
чок чорук Чөвүлелиниң секретари

Ю.В. Маклыгин — Үстүү Енисей
ниитилелиниң атаманы (чөпшээ-
биле);

Ю.И. Марков — Тыва Респу
шериг комиссары (чөпшээрежилг

М.И. Ондар — Тыва Республик
биле Иштики херектер яамызын
херектер болгаш иштики шериг о
ның Хоочуннар чөвүлелиниң дарг
М.С. Тарначы — Тыва Рес
талазы-биле Иштики херектер я
хөй-ниити чурумунуң камгалалыны
биле полиция начальнигиниң ор
(чөпшээрежилге-биле).

Тыва Республиканың көдээ черлеринде күрүнениң болгаш муниципалды
ортумак өөредилге черлеринге ажилдаар күзелдиг биология болгаш (азы)
даштыкы дыл, физика болгаш (азы) информатика эртемнериниң аны
башкыларына чаңгыс удаа төлөп бээр акшаны тургузарының дугайында
2012 чылдың сентябрь 4 №483 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың көдээ черлеринде
күрүнениң болгаш муниципалдыг ниити
ортумак өөредилге черлеринге биология
болгаш (азы) химия, даштыкы дыл, физика
болгаш (азы) информатика эртемнериниң
анык башкыларын ажилдаарынче хаара
тудар сорулга-биле Тыва Республиканың
Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың көдээ черле-
ринде күрүнениң болгаш муниципалдыг
ниити ортумак өөредилге черлеринге
ажылдаар күзелдиг биология болгаш (азы)
химия, даштыкы дыл, физика болгаш (азы)
информатика эртемнериниң анык башкы-
ларына чаңгыс удаа 200 муң рубль түңнүг
акша дузазын төлөп бээр тургузар.

2. Капсырылганы бадылаары болза:
Тыва Республиканың көдээ черлеринде
күрүнениң болгаш муниципалдыг ниити
ортумак өөредилге черлеринге ажилдаар
күзелдиг биология болгаш (азы) химия,
даштыкы дыл, физика болгаш (азы) инфор-
матика эртемнериниң анык башкыларына
чаңгыс удаа төлөп бээр акша төлөвириниң
дугайында дүрүмнү;

Тыва Республиканың көдээ черлеринде
күрүнениң болгаш муниципалдыг ниити ор-
тумак өөредилге черлеринге ажилдаар
күзелдиг биология болгаш (азы) химия,
даштыкы дыл, физика болгаш (азы) инфор-
матика эртемнериниң анык башкыларына
чаңгыс удаа төлөп бээр акша төлөвирин
алыры, шийлиге мөөрейниң материал-
дарының эң бедик баллдыг көргүзүлгүг
болгаш барымдааларлыг болганындан
хамааржыр;

Тыва Республиканың көдээ черлеринде

күрүнениң болгаш муниципалды
ортумак өөредилге черлеринге а
күзелдиг биология болгаш (азы)
даштыкы дыл, физика болгаш (азы)
матика эртемнериниң анык башкы
чаңгыс удаа төлөп бээр акша төлө-
вириниң шийлиге мөөрей талаз
комиссияның дугайында дүрүмнү;

Тыва Республиканың көдээ чер
күрүнениң болгаш муниципалды
ортумак өөредилге черлеринге а
күзелдиг биология болгаш (азы)
даштыкы дыл, физика болгаш (азы)
матика эртемнериниң анык башкы
чаңгыс удаа төлөп бээр акша төлө-
вириниң шийлиге мөөрей талаз
комиссияның кежигүннериниң соста

Тыва Республиканың көдээ чер
күрүнениң болгаш муниципалды
ортумак өөредилге черлеринге а
күзелдиг биология болгаш (азы)
даштыкы дыл, физика болгаш (азы)
матика эртемнериниң анык башкы
чаңгыс удаа төлөп бээр акша төлө-
вириниң шийлиге мөөрейниң ботта
рының ажилдарын күүседириңиң ке

3. Бо доктаалды "Тувинская п
болгаш "Шын" солуннарына парлаар

4. Бо доктаалды парлаан соот

хонук эрткенде күштүг.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге
рольду Тыва Республиканың Чаз
Даргазының Канцелярияга болгаш А
дының социал политика эргелелинге

Тыва Республиканың Чазаның
бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ

БОРА-ШАЙДА МАЛЧЫН

— Бодумнун хууда малчын амыдыралым болгаш кады-кожа малчын өөрүмнүн ажил-агыйын кысказы-биле силерге таныштырыксадым.

Солчурга школа дооскан ачам 54 харлыг аныяк чок апарган, амыды- бугу талаларын аай-дедир канчаар боор, ада- турлаг-хонаштарын ээлеп болурун шийттирлеп

Адам Оюу Хаажыковна Хо- ва- Чоон-Хемчиктин көктүг- Чыргакы чурттуг. Ачамның туртунген чери алдар-аттыг Маадыр адаларның чурту болгай. Авам, ачам черле элден малчын уктуг болгаш, Солчурга, "Коммунизмче" совхозтун малчыннары аан. Ачам кандыг-даа чүзүн азыраарына ынак болгаш чүзүн малдың кандызын- малдаан. Авам-ачамның үнере, эң ылаңгыя совхозка, баш малды өстүрүп берип, үе- дүжар эът, дүктү пландан дүжаап келген.

Саглы кызы Азията Кара-Сал- е салым-чолувусту каттыш- гаш, өг-бүле туткаш, дораан- да-иенин Бора-Шайда Тыва- ы, Артыштыг-Хем дээн ыш- хонаштарын ээлеп, дөрт чүзүн малдап чор мен. Эпиг- салдыг эгин кожа ийи оолду, кысты келир үенин төлөпиги кери кылдыр өстүрүп-кижи- чор бис. Улуг оглуус Чимит дүр ортумак школаның 9-ку дың эки өөредилгелиг,

быжыг корум-чурумнуг өөрени- чизи, спортка сонургалдыг, школазының тыва хүреш талазы- биле чемпиону. Оон бичилери Чинчи, Аңгы, Аянмаа Солчур суурда уруглар сады барып турарлар.

Кады төрээнерим, угбаларым Марина, Клавдия, Чойганмаа база дунмам Онермаа тускай амыды- ралдыг, ажил-агыйлыг, чонунга ак сеткилдиг бараан бооп чоруурлар. Акым Шолбан шагдаа шугумунга хоойлу-дүрүм камгалалында эрес- тиг, үр үеде үлегерлиг ажилдааш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ачам Чолдак-Буга Кыштышкан- ович Ондар сыдым дээги черге дээртпес чылгычы чораанындан-на боор, мээң база малга ынаам аажок болган. Нитизи-биле 20 ажыг баш чылгы мал, 500 баш хой, 40 баш бода малды тудуп чоруур бис.

Амгы үе шаандакы үеде ыш- каш эвес дээрзин кижжи бүрүзү бирил болгай. Оор-сук, ыт-куш көвүдээн, чазыйлаан бо шагда чылдың дөрт эргилдезинде мал малдаары бергедээн. Малды би- чин-ле сула салыр болза, "чазый- ларның" аспаанче кире бээр. Ындыг болганда, малды дүн-хүн чок хайгаараар апаар.

Барык-ла бүгү назынында мал- чыннап келген даайым Дандар-оол Хунажыкович Ховалыгның арга- дуржулгазын бодумга шингээдип

ал, даайым-биле демнежи, мал- маганны кандыг янзылыг арга- биле ажаал-тежээрин үргүлчү сүмележи чоруур бис. Даайым- ның сүмелери меңээ үргүлчү че- дишкенин түнелдерге чедирип чоруур.

Малчын улустун оглу болганым- да, малдың одар-белчириин таарыштырып, малдың кадынга айыыл чок болурунга чурумнарны сагып турар мен. Чылдың-на мал- дың чаш төлүн онча-менди камга- лап ап турарывыстан коданывыста малывыстың баш саны өзүп не- мешкен. Чылдың-на кышкы белет- келди шырак чорударым чаңыл апарган. Бо чылын Тыва-Кежигден алды машина сигенни кезип белет- кеп алдывыс. Ачамның шагдан бээр-ле аштап-арыглааш, буга суун казып үндүргеш, белеткеп алганы шөлүнде сула база тарып алган бис, ам удавас ону кезип, ажаар үе келир. Кыш чоокшулаарга мал- чыннар кыштагларын септеп- селир болгай, мен база олардан чыда калбаан септелге ажылын доозуп, кыштаамны чылыглап алдым.

Сөөлгү үеде аныяк-өскенивис мал ажылынче ханылап турары өөрүнчү. Бистиң Бора-Шайда 39 малчын аалдар хаара туттунган. Шутуус эпиг-демниг бир баг бо- луп, кожа-хелбээ чурттап чоруур бис.

Малдың, дириг амытаннарның хараалыг дайзыны бөрүлерге удур шыңгы демиселчи диртип макта- дып-даа чор мен. Ийи чыл бурун- гаар 35 улуг-бичии бөрүлери узуткап өлүргеш, бөрү аңнаа-

рының талазы-биле ийги черни ээлээш, шаңнадып-мактаттым-даа. Бөрү тергийн кажар амытан болгай, ону аңнаары белен эвес дээрзи билдингир. Билдингир күрүне ажилдакчызы чораан, чо- гаалчы Салчак Калбак-Хөрекович Токаның "Бөрүлери аңнаары", "Улуу-Херел" дээн ышкаш чо- гаалдарын доктаамал номчуп, бөрүлери канчаар аңнаарын оон өөренип албышаан, өске-даа арга- дуржулгалыг аңчыларның арга- сөөмелерин шингээдип алганым, сөөлүнде барып, бодумга эки салдарны чедирген.

Мурнуку чылдарда Моол-биле кызыгаар айтыры дүшкүрлүг турган болза, ам харын ийи чурттуң аразында харылзаа улам экижи, кызыгаарда нити байдалды улам шыңгыраткан. Моол чон тыва улус-биле шаг-төөгүден бээр-ле акылышкы, дунмалышкы бооп ка- ды-кожа аралажып келген. Ам-даа ол найыралды быжыктырып улам- чылаарын кым күзевес деп. Чам- дык үелерде моол-даа, тыва-даа таладан мал оорлажы бээр хому- данчыг-дыр. Ону болдурбас дээш ийи тала чугула хемчеглери албы- шаан, "серемчиде хорамча чок"

АВТОРДАН: маңаа кысказы-биле "Аныяктар, мал ажылынче!" деп кыйгырыгны салган Бора-Шайның шалып-ишчи аныяк малчыны Орлан Чолдак-Бугаевич Ондарның чугаазын дорту-биле дамчыттым. Шынап-ла, Солчур сумузунга болгулаар байырлалдарда бо-ла шүглүр, чүгүрүктөр чарыкынга чүглүг куш дег эртип келир Кула- Дайлыг, адазының изин салгаан, алызындан азыраан малга ынак Орлан Чолдак-Бугаевич Ондар — Солчур сумузунуң тура-соруктуг база бир төлөпиги, шаңнал-макталдыг аныяк малчыны.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожун.

Төрээн дылым — ие дылым

ЭСТИП-ХАЙЛЫП ЧИТПЕЗИН ДЭЭШ...

мен 75 хар чедир чурттап "көрбээн чүвем, көдүрбээн чок" деп чугаалап болур кижилер мен. Сөөлгү үелерде бодап, хөрек-чүрээм өйүп, чып чоруур бодалдарымны арынынга бижиир бодап м. Ол чүл дээрге, бир ырында, тыва дылывыстың ту чидер дей бергениниң ында дүвүрел-дир.

Амгы үеде аныяк-өскен хой арны өөренип, даштыкы арда-даа ажилдап-чурттап руң массалыг информация ктерин дамчыштыр билип, чор мен. Тывалар черле ижил, өөрениринге салым- рус-ла болгай бис. Оон бир нге ынчангы үеде бодуустун биживис безин чок турган Тываның баштайгы эртем- Ооржак Буян-оол оглу Сам- дылды өөренип алкан тур- кайгамчык болушкун-дур. Угайында хоочун шүүгү дачкызы Куулар Седий-оол Шагдыр (ам аравыста чок) ылда "Шын" солунга "Баш- тыва эртемденниң салымы" үлүңе бижээнин утпаан мен. е харын, тыва дылывыс ында, оон чидер дей берге- йи-чаңгыс бижикчилер со- чырыдып, боттарының дүвү- еткилин илередип турарлар. ыза-даа оларны деткиир ыдаа хемчеглер алдынмайн ын эскерип чор мен. Чазак- ыдаа, эртемденнер-даа бо ында хөк-даа дивезиниң гааны чүде ирги?

пирант Али Күжүгет харын- ы, н" деп үжүктөривиске ыштыр кончуг дидими-биле

чугула айтырыгны көдүргенин солун арынындан номчааш, аажок өөрүп, аңаа дыка дузалажыксаан мен. Мен ышкаш дуза кадыксаар кижилер хой дээрзинге бүзүрээр мен. Кандыг дуза-деткимче көргү- зүп болурунга хамаарыштыр солун-сеткүүл арыннарынга тодаргай чүүл билдинип келзе, сөзүм ээлээринге белен мен.

Төрээн дылын хүндүлевес, аңаа ынак эвес, ийги чергениң дылы дээр хөөн аравыста нептереп турарынга кижжи хомудавас, дүвү- ревес аргажок апарган-дыр. Чүге ындыгыл дээрге, бүгү өөредилге, кижизидилге, суртаал чүгле орус дылда. Өг-бүлелерде, уруглар садтарында, школарда болгаш Тываның күрүне университетинге чедир чүгле орус дылга чугаа- лашкаш турупкан бис. Радио, телевидение база ындыг. Тываның дамчыдылгаларын херекке албас- таан. Чаштарывыс безин "авай, ачай" дивес, а "мама, папа" деп дылы үнүп кээр апарган. Ылаңгыя Кызыл хоорайда өг-бүлелер ча- дай-чадай, ара-соора орустажыр, тыва дылынга чугаалашпас, та ынак эвези, та тывалаксавазы ын- дыг чүве, кижжи кайгаар, хомудаар- дыр мен.

Кызыл хоорай чурттуг, аңаа школа дооскан оол биле көдээге өскен, аңаа школа дооскан оол иелээн бир хоорайның дээди өөредилге черинче кирип алганнар. Олар иелээн чаңгыс черге чурттаар ужурга таваржы бергеннер. Хоо- рай оглу шуут тывалап билбес. Ол хиреде орус дылга домактарын тургузуун шын эвес адап чугаалаар турган. Өөредилгези база кошкак. Аш-чем шуут кылып билбес. Эжи-

оол ону бо бүгү өөредип хи- линчектенген. Бир чыл хире бол- ганда оон дылы орталанып, тыва- даа, орус-даа дылга сөстөрүн шын адап, чугаалаптар апарган дээр. Бо хөөредиг эвес, амыдыралда шын болушкун-дур.

Мен 8-ки классчы уйнуумга (хоорайга келгеш), "Кырган-ачаң- дыр мен" — дээримге: "Кырган- ачай? Чүл ол?" дээр болду. "Бок төгөр качал эккел" — дээримге, "бок төгөр" дээн сөстөрнүң утказын билбес болду. Авазы аңаа "помойный ведро" деп дузалашты (оода шын кылдыр "Помойное ведро" дээн болза).

Ийе харын, орус-даа, англи-даа дылдарны өөренири чугула, ол шын. Ынчалза-даа тыва дылывыс- ты — төрээн дылывысты уттуп, чидирип, ону куду көөр эрге биске турбас ужурлуг. Дыл болгаш куль- тура күрүнениң бактаал тургус- тунарының кол үндезини деп чүве билдингир. Тыва дылывысты чидирер болзувусса, тыва нация, тыва күрүне чидер, ыдык ырывыс, тугувус узуткаттынар апаар. Мындыг чүүлдү болдурбас дээр болза, тыва дылывысты ыдык деп санаа, аңаа ынак болуп, ону улам сайырадып, байыдып, ханы өөренир ужурлуг бис. Ону карак огу дег камгалап, салгалдарга арттырар ужурлуг бис. Чүгле орустааш туруптарывыска, бичии чаштарывыстың дылы тыва сөстер адаар, чугаалаарынга ээлбес, кандайзымаар апаар.

Тыва дылывыс кайы хире байлак, чараш ийик! Игилдин, бы- заанчының үнү дег хоюг, дыңыл- дайның аялгазы дег чымчак, таа- ланчыг ышкажыгай. Дылывыстын

байлаан, сөстөрнүң утказының хөйүн, чечен сөстер, үлегер до- мактарның чараш, ханы, шын уткалыын бичии чаштарга чагып, чугаалап, өөредип чаңчыктырары чугула. Бо талазы-биле доктаамал хүн чурумун тургузуп, оода ке- жээлдерде чартык азы 1 шак дургузунда телевизор, компьютер- ден чардыктырып, тыва тывызык, дүрген чугаа, кыска тоолдар дың- наар, номчуур кылдыр чаңчык- тырар херек. Ада-ие, чеже-даа чай чок болза, ону чедип алырының аргазын тывар ужурлуг. Хүн чуру- мунуң сагыыр дүрүмү кылдыр чаңчыктырары чугула. Төрээн дылын эки билер кижжи өске дылды эки өөренип шыдаар дээрзин угаадылыңар.

Тыва дылды күрүне дылы кыл- дыр адаан-даа болза, ол кызып- кыйышында (дискриминация) таваржып турар дизимзе, частырыг болбас. Чүге дизе кандыг-даа албан черинге чүгле орус дыл негээр. Даргаларның эжиниң аксында кижилер хүлээп алыр черниң ажилдакчылары безин "Говорите по-русски" дээр апар- ды. Билдиришкени, дилег, хомудал, чагыг дизе-ле, кандыг-даа бижикти чүгле орустап бижиир апардывыс. Оон башка ону хүлээп албас. Ындыг дүрүм бар чүве бе, азы аңаа хары бээр ужурлуг кижилерниң тывалап билбезинде чүве ирги бе? Үстүнден ыйыдып турары ындыг бе?.

Меңээ Бай-Тайганың ыраккы Кара-Хөлдөн келген улуг назылыг херээжен кижжи келгеш, тывалап бижи алган билдиришкенин орус дылга бижи бээрин дилеп туруп бээрге, чадай-чадай шорбажылап,

дээр ышкаш хайгааралды кошкат- пазын кызыдар болза эки.

Өөм ээзи, уругларымның эне- релдиг иези Азията Алексеевна, черле шимченгир, эрес кижжи-ле болгай. Хонаш-турлагны ээнзи- ретпейн, езулуг-ла кодан малдың ынааныштыг ээзи болуп, мал- маганга ынаан, сагыш човангырын көргүзүп, ажы-төлүвүстү азыравы- шаан, мал ажылын суларатпайн, мээң ынааныштыг чөлөнгижим болуп чоруурунга өөрүвес аргам чок.

Моон-даа соңгаар Тыва черниң, эң ылаңгыя Өвүрүнү, кадыг-ши- риин агаар-бойдузунга шыдамык- кай тыва уксаалыг кодан-кодан малды өстүрер кол сорулганы салып алган мен. Тывага малдан бүдүрген продукцияны садып- саарар черлерни тургузар деп турары өөрүнчүг-дүр. Тываның Ча- заа кодээ ажил-агыйны бурунгаар хөгжүдөр, малдың баш санын өстүреринче, малчыннарның ажил- амыдыралынче удаа-дараа сагыш салып, эргежок чугула угланыш- кыннарны, хемчеглери чорудуп турары — малчыннарга биске улуг деткимче.

Аныяктар, мал ажылынче! — деп кыйгырыгны салган Бора-Шайның шалып-ишчи аныяк малчыны Орлан Чолдак-Бугаевич Ондарның чугаазын дорту-биле дамчыттым. Шынап-ла, Солчур сумузунга болгулаар байырлалдарда бо-ла шүглүр, чүгүрүктөр чарыкынга чүглүг куш дег эртип келир Кула- Дайлыг, адазының изин салгаан, алызындан азыраан малга ынак Орлан Чолдак-Бугаевич Ондар — Солчур сумузунуң тура-соруктуг база бир төлөпиги, шаңнал-макталдыг аныяк малчыны.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожун.

Төрээн дылым — ие дылым

ЭСТИП-ХАЙЛЫП ЧИТПЕЗИН ДЭЭШ...

кызып-кызып очулдурдум. Оон чугаазы солун-даа, каттырынчыг- даа, кээргенчиг-даа болду. Кирер дээни таныры даргазының эжи- ниң аксында улус хүлээп алыр черде орап тыва уругдан: "Кызым, даргаже кирип болур ирги бе?" — дээрге: "Говорите по-русски" — дээш, кырганче көрүнемес-даа, компютеринде көзер ойнап орап болган. Хорадаанындан ол: "По- русски не будет" — дээш, үнүп чоруй барган ышкажыл. Оон очулдурукчу дилеп, меңээ келгени ол болду.

Тыва дылывыстың ядыланып, хайнактажып турарының бир чылдагааны — тыва дылда номнар, солуннар номчуваастаанывыста. Тыва солуннар чагыдар кижилер шуут эвээжээн. Төрээн чуртунга, төрээн дылы, төрээн нациязы дээш сагыш аарып чоруур кижилер ындыг болбас ужурлуг.

Школада тыва дыл башкылары маңаа хамаарыштыр тодаргай түнелдерден үндүрүп, бодап, тыва дылдың сайзыралы, келир үези дээш класстан дашкаар кижизидилге ажылын күштелдирип, тыва чогаалчыларның чогаалдарын аңаа хөйү-биле ажыглап(кичээл шагы эвээш болганда ам канчаар), тыва чогаалдарны номчудуп, янзы-бүрү конференция, диспуттарны удаа- дараа эрттирип турары чугула. Ол ажилга эртем ажилдакчыларын, хоочуннарны, чечен-мергеннерни хаара тудуп, уругларның сонуур- галын оттурары — хүннүн чидиг айтыры деп санаар мен.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, Тыва Республиканың алдар- лыг башкызы.

ҮЕНИҢ АГЫМЫ-БИЛЕ ДЕҢГЕ

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылза-лар яамызының саналы-биле Хоочуннар хүнүн уткуштур пенсия назыны четкен база пенсия назыны чедип чоруур улуг кижилерге Тываның кадрлар эде белеткээр болгаш мергежилин бедидер институтунун баазында солун кичээлдер эртип турар. «Электроннуг хамааты» деп кичээлдер сентябрь 28-29-та ийи хүн дургузунда уламчы-лаар. Бо хемчегниң кол сорулгазы – информастыг технологиялар талазы-биле пенсионерлерниң билиглерин бедидери. Кичээлдерниң бирги хүнү канчаар эртип турарын сонуургап, институтка чедип, онзагай «өөреникчилер»-биле чугаалаштым.

Албан чериниң оран-савазында аай-дедир шуушкан, өрээлдерде өөренип олурар кижилер эңдерик. Оларның аразында 203 дугаар өрээлдин кижилери база хайныгышкынныг байдалда. Кижилер бүрүзүнүн баарында компьютер дериг-херекселдин база ноутбуктарны салган. Хоочуннарның арын-шырайында сонуургал, дүвүрээзин, бир-ле солун чүүлү манап турары илден. Оларның башкызы Ляна Ондар янзы-бүрү айтырылгарга харыылап, тодаргай тайылбыр ажылын чорудуп тур.

Ляна Кызыл-ооловна Ондар, Тыва Республиканың инвалид уругларны дистанционнуг хевир-биле өөредир төвүнүн методизи: – Чогуур албан черлериниң дилээ-биле бо хемчегни чорудуп турар улус бис. Үнелеп четпес арга-дуржулгалыг, улуг назылыг

кижилеривисти бо талазы-биле өөредип алыр болзувусса, ниитилелдин хөгжүлдизинге канчаар-даа аажок ужу-дузалыг. Боттарының угаан-медерелинде медээлерни, электроннуг хевирге шыгжап өөренип, келир үениң салгалдарынче дамчыдары дээрге дыка эки ышканы. Оон аңгыда хүн бүрүде амыдырал-чуртталгазының чорудуунга база ажыктыг дээрзи билдингир.

Мында олуттарның чедишпейн турарын бодаарга, улуг назылыг кижилерниң талазындан сонуургал улуг деп санаар-дыр мен. Келген-нерниң аразында пенсия назылыг ажылдакчылар-даа, удурткучулар-даа, анаа күзелдиг-даа кижилер бар. Ийи хүннү дургузунда өөренип, шынчээди ужурулуг чүүлдеривис хөй. Ынчангаш өөредилгевис ажыктыг, чедишкынниг

доостур деп бүзүрээр-дир мен.

Галина Кыргысовна Дарыма, Сарыг-Сеп суурнун №2 ортумак школазының хоочун башкызы:

– Бо кичээлдер дугайында Кызыл хоорайда керним чугаалаарга, улуг күзелдим-биле чедип келдим. Оон мурнунда эрги хевирниң компьютерлеринге ажылдап турган мен, ам чаа программалар дыка хөй апарган-дыр. Оларны шынчээди алыры чугула. Чүге дээрге амгы үениң агымынга бис база деңгем ужурулуг бис. Ада-ие болгаш өөреникчилер-биле кады ажылдажылганы күүседирде

информастыг технологияларны ажылгаары кол черлерниң бирээзин эжелеп турар болбайн аан. Мен бодум амы-хууда Интернет-биле канчаар ажылдаарын өөреникчеп тур мен. База бир чугаалаксап каар чүүлүм, өөредилгени халас эрттирип турар, ол дээш четтиргенивисти илередип каайн.

Аида Даш-ооловна Таважап, Өвүр кожунунун Хандагайты ортумак школазының география, биология башкызы:

– Бо курстарның дугайында дыңнап кааш, Кызылга дүне чедип келгеш, дорт өөренип кирип кел-

дивис. Мындыг хевирлерни эрттирип турар өөрүп четтиргенивисти турар улус-тур бис. Чуртталганың кайы-информастыг технологиялар-биле тудуза, частырыг чок. Ынчангаш кичилер-биле ажычокта шуут хоржок а-пьютер дузазы-биле лиглерни шынчээди болгаш ажыктыг деп ө-чугаалаар. Ынчангаш кичилер болгаш а-улуг назылыг кижилер-лазы-биле сайзыраар-галды болур ужурулуг

Тыва Республика уругларны дистанционнуг биле өөредир төптүн Саяна Көк-ооловна Салап турары-биле алыр республиканың янзы-бүрү, Мөңгүн-Тайга Чөөн-Хемчик, Бары дээш, оон-даа өске) ко-дан 30 ажыг кижилер к-ийи хүн дургузунда программаның пар-активтиг самбыра-бил- Skype программаны, ажылдап өөренир. Оон PowerPoint програм-зентацияларны тургуз-Ази

«АЛЯСКА, АВСТРАЛИЯ, ЕВРОПА ШЫПШЫКТАРЫНЧЕ»

Шак мындыг аттыг номну билдингир чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг чырыкче парладып үндүрген.

Бо номда тыва альпинисттерниң 2010-2011 чылдарда үнген бедик дагларының дугайында бижээн. Баштайгы эге: «Мак-Кинли — индейлерниң коргунчуг даа». Мында Аляскада, Арктика зонасында турар Соңгу Американың эң бедик доштуг дааның кырынче берге үнүшкүн дугайында бижээн. Дараазында эге: «Бур-рунгаар, кайгамчыктыг Австралия!». Бо дээрге, Австралияның гимниниң — ыдык ырызының ады-дыр. Австралияда бойдус-даа, чону-даа, амыдыралы-даа кайгамчыктыг, оон дугайында солун кылдыр бижит-тинген. Сөөлү эге: «Европа шыпшы — Эльбрус

адаавыста». Бо эге, кыска-даа болза, солун чүүлдер хөй: араб ужудукчу-хыдыкчының полустарже коргуш чок аян-чоруктары, бистиң альпинистиң 4800 м бедикте «Ми-8» вертолетка удуп хонганы дээш, шыпшыкче үнгени.

Бо ном — моон мурнунда үнген «Делегей шыпшыгында тывалар» деп чүгле үш ай иштинде тарай берген номнун уланчызы. Бо ийи номнарда делегейниң янзы-бүрү булуңнарындан чаа медээ-билиглерни тыва кижиниң көрүжүндөн М.Ховалыг чогаалчы уран-чечени-биле бижээн. Чаа номнун редактору Комбу Сайлыкмаа, чурук каасталгазы Чооду Май-оолдун. Ону Абаканда «Журналист» типографиязынга парлаан, тиражы 1000 кезек.

Бистиң корр.

Чаа ном

УЗУН НАЗЫН НАЗЫЛАЗЫ

Кижилер хөөкүй чырык чер кырынга бодараар бол чурттап чораан назынында каян, кайы хүнде бургу билбес. Ол бүгүнү чүгле бурган башкы бил назылыгларның хүнүн демдеглээр кончуг эки де-мен. Улугларны хүндүлөп, сактып, оларга байыр чорууру — эргим кижилеривиске улуг өөрүшкү хөөнүңге чымчак болгаш улуг хүндүткел. Кижилер бичии-ле чүведен хомудай бээр, ол ышкаш өө-бээр болгай. Ынчангаш «Кижилер сеткили хомудат чугаалап каанында ханы утка-ла бар.

Кызыл хоорайның караа көрбестер ниитилелиниң даргазы болуп ажылдаанымдан бээр элээн үе эрткен. Бисте колдуунда назы-хары дөгүй бергеннер хөй. А оларның аразында талантылыг кижилерни магадап ханмас бис. Олар чырык хүннү караа-биле көрбейн чоруур-даа болза, кадык чондан чыда кагбайн, ажы-төлүн өстүржүп, бергелерге торулбайн, бедик көдүрлүүшкүнүг ажылдап-чурттап чоруурунга сеткилимниң ханызындан өөрүп чоруур мен. Оларга Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы Мулла Нурга-лиевич Рамазанов хамааржыр. Ол омаашка ойнап турда, аңаа быра-жыр кижилер-даа чок. Айлаң-кушкаш дег ыраажыларга Сержиңмаа Ховалыг, Алдын-Кыс Монгуш, Ев-докия Залуцкая, Надежда Дерби-на, Елена Уваркина, Александра Хертек, Стай Новикова, Хунан-Кара Хертек дээш, оон-даа өске-лерни адап болур. Бистиң кол-лективте Аңгы Байыр-оолович Хертек — база бир ховар таланты-лыг кижилерниң бирээзи: тааланчыг бадыра бээр, танцы-самга салым-чаянныг.

Коллективтин улуг бухгалтери Валентина Ондар сан-түннү беш салаазы дег билер. Ол клубтун реабилитологу, ырлап, баянга ойнай бээр, кижиниң сагыш-сеткили көдүрлүп келир. «Чыткан хой тургуспас» Кертик-оол Мак-симович Данзын машина-балгат-

тың бажын билер, шу-турда бир-ле чогаалчы. Алексей Тойлук-Хааевич инвалиттерниң ажыл-а-чуг эки билер. Анна Б. Тумат ажылдаар черни-лин кезээде тудуп тур-лынга бердинген Светлана компьютерниң бажы-Айбылаарга чажам д-Хертек — аажок томаан-Коллектив хөй эвес-зувусса, аравыста най-бот-боттарывысты детки-гелерге торулбайн, ам-чурттап чоруур бис. Оон-чажыпкан тараа дег шу-аңгы черлерге ажылдап ту-зувусса, амгы үеде кл-лиотека дээш, шупту чан-демниг ажылдап турары-рымчалыг. Тускай библи-Аида Конгаровна Даг-таткан кыстары среда-караа көрбес кижилер-сеткүүлдү номчуп бээр-департамент биле пенсия-зунун тускай специалист-чүүлдерни доктаамал да-турар.

Эргим, хүндүлүг улу-лыглар, октябрь 1-нин Ул-лыглар хүнү-биле силер-аас-кежикти, узун назын-дээрни күзедим!

Ирина БЮ
Кызыл хоорайның кара-бестер ниитилелиниң да-

ЧЫРЫК АДЫН САКТЫП...

Уругларым ачазын Виктор Кыргысович Хүлер-оол дээр, ол бистиң аравыска чораан болза, мугур 80 харлаар турган. Оон бичии чылдары Хендер, Чээнек, Барык-Аксы ынчаар эрткен. Өөм ээзи Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун чедишкынниг дооскаш, улаштыр Чөөн чүктүң улуг хоорайы Хабаровскиге шериг талазы-биле истекчи салбырын доозуп, суд-медицина эксперди мергежилди база чедип алган.

Ол бүгү назынының иштинде чонунга бараан болуп ажылдап келген. Боду чугаакыр, чонунга хүндүткелдиг, дузааргак кижилер. Баштайгы тускай өөредилге черин дооскаш, Тожу, Би-Хем, Кызыл кожуннарның чоогунда тараалаң совхоз, колхозтарга ол черлерниң картазын тургузуп шаг болган.

Бир мындыг солун таварылга болган. Уругларым ачазы 2 дугаар эртемни чедип ап, өөредилге черин доозуп алгаш, Тываның айыыл чок албанынга ажылдап турган. Ол бодунун ажылының дугайында биске чугаалавас, ону күрүне чажыды дээр турган. Хабаровск хоорайга студентилеп тургаш-ла, Харбинче сургакчылап, аңаа кыдат офицер болуп алгаш, ресторанта кемненген кижилер болуп олургаш, дайзыннарны тудуп хоругдааш, ол черниң айыыл чок албанынга дужаап берген.

Виктор Кыргысович кадык амыдыралды кезээде тудуп чораан болгаш спортка аажок ынак. Аныяанда КГБ, ИХЯ-ның Динамо командазының эң эки ойнакчызы чораан. Ол ышкаш лимбиге дээр ышкаш хөгжүм херекселдеринге ойнаарында база сундулуг.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде чуртка аажок берге үелер

турган. Дайзынның кара холунче кирген кижилерни коргунчуг концлагерьлер манап, аңаа тайбың чонну каржы аажылап, кем чок кижилерниң амы-тынынга чедип турган. Ол ышкаш дайзыннарның дерзини хөдөлишкыннериниң девинге чамдык улус боттарының-на эш-өөрүн садып, төрөөн чур-тунга өскерлип турган. Ындыглар-га рота командири Алексей Свер-кунов биле Елизавета Галькова хамааржыр. Олар дайзыннарга чашпаалап, буруу чок хөй кижилерни өлүрткен. А кажан дайын төнөргө, олар ыят чокка Сибирже дезип, Тываның Самагалдайга би-рээзи — немец дыл, өскези күш-ажыл башкылары болуп ажылдай бергеннер. Ынчалза-даа оларның кара чоруу Тываның Айыыл чок албанынга билдине берген. Шак ынчалдыр Виктор Кыргысович баштаан Айыыл чок албаның ажылдакчылары төрөөн чуртунга өскерилген, мегечи кижилерни истеп тургаш, тудуп хоругдаан.

Өөм ээзиниң эрес-дидим, чүрекир, маадырлыг чоруунга чоргаарланып, оон чырык адын кезээде сактып чоруур бис.

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

КЕЛИР ҮЕНИҢ САЛГАЛЫ — КИЖИЗИДИКЧИ БАШКЫЛАРДА

Сентябрь 27-де — бүгү Россияның школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң кижизидикчи башкылары болгаш ажилдакчыларының национал улуг байырлары эрткен. Россияның бүгү хоорай-суурларының башкылары ышкаш Кызыл хоорайның уруглар садтарының кижизидикчи башкыларының болгаш ажилдакчыларының байырлыг концерти "Орус культура төвүнге" болган.

Уруглар садтарының кижизидикчи башкыларының болгаш ажилдакчыларының ажил-амылары бичи чаштар-биле хол-мун дээрзин кончуг эки билер бис. Ынчангаш байырлыг концерттиң аждышшынын бичи ансамбли "Капитошка" көргүзүлгү танцы-самы-аажытты.

Байырлардың эге байыр чедиреринин Кызыл хоорайның Владислав Ховалыгга берген. Ынчангаш Кызыл хоорайда 29 уруглар садтарында 4600 ажыг чаштар барып турар, аңаа удаас Кызыл хоорайның кижизидикчи башкыларының болгаш ажилдакчыларының байырлыг концерти "Орус культура төвүнге" болган.

2004 чылдан эгелээн чыл болуп турар чаңчылчаан

дилге болгаш эртем яамызының сайыды К.А. Бичелдей: "Уруглар садтарының кижизидикчи башкыларының болгаш ажилдакчыларының өндүр, улуг байырлары-биле шултуңарга сеткилимниң ханы-зындан байыр чедирип тур мен! Силерниң ажылыңар чымыштыг, берге, улуг харысалгалыг дээрзин билер бис. Ындыг-даа болза бо хүнде уруглар садтарының кижизидикчи башкыларының болгаш ажилдакчыларының шалың акшазы эвээш деңнелде турар, оларның чамдызы 6-7 муң хире акша ап турарлары-даа бар. Уругнуң кижизидилгезинге чүгле кижизидикчи башкылар эвес, а поварлар, башкының дузалакчылары база өске-даа ажилдакчыларның ролу улуг дээрзин билер бис. Бо хүн силерниң чараш байырларыңар таварыштыр чоокку уелерде уруглар садтарының кижизидикчи башкыларының болгаш ажилдакчыларының шалың акшазын ортумак дизе-ле, 23 муң

дилгезиниң кижизидикчи башкылары улуг рольдуг болурун эки билер болгай бис. А бо хүнде саддыг-саарылга өртээ улуг үеде мындыг эвээш акшага кижизидикчилеп ажилдаары берге болбайн аан.

Оон аңгыда Тыва Республиканың Дээди Хуралының мурнундан Кызыл хоорайның 8 тергин эки ажилдыг уруглар садтарында 30 муң акша шаңналдарын тывыс-кан. Оларның аразындан № 30 уруглар сады ийи дугаар чыл мындыг акша шаңналынга төлөтпиг болган.

Хүндүлүг бижиктерниң ээлери 25-тен 50 чыл чедир стажтыг хоочун башкылар база аныяк башкылар болган. Байырлыг концерт чүгле шаңнал-макталдар-биле кызыгаарлаттынмаан, а бо чылын чаа ажилдап кирген аныяк башкыларның уруглар садтарында ханы ынакшыл-биле, ак сеткилдиг, уругларның ийи дугаар авазы дег ажилдаар бис дээн аксы-сөзүн база алганнар.

Чаш уруг бодунуң ынак башкызын дөзексээр, ол дег болурун кызыдар дээр кончуг шын. Кижизидикчи башкы кижиге кандыг талант турбас дээрли, олар театр артистеринден дудак чок болур болгай. Оларның ажылының түңнелин дораан эвес-даа бол, алызында барып кандыг кижиге болганындан көрүп болур. Ынчангаш байырлыг концертте башкыларыңа байыр чедирери-биле уруглар садының чоокта чаа доозукчузу Аржаана Сарыгларның "Тывам", бичи Алина Самданнның "Хлопочка" деп ырызының база "Капитошка" ансамблиниң, "Фантазия" студиязының танцы-сам күүселдери залда олурганнарны хей-аът кирип турган.

Оларга улажып Тыва Республикада билдингир аларган "Элегия" ансамблиниң "Отдаю все детям" деп ырызы көрүкчүлөргө эң-не дээштиг болган. Олурганнар аразында карааның чажын бүдүү аштап олурар кижилер-даа бар. Шынап-ла, дыңнаарга кижиниң сагыш-сеткилинче ханылап кире бергензиг ырының сөстеринде ханы, чараш утка сиңген. Байырлыг концерт ону удуртуп, эрттирип турган чарлакчылар Марина Харченко биле Алдар Барадиевтиң "Журавли" деп байыр чедирген ырызы-биле доозулган.

Ынчангаш уруглар садтарының кижизидикчи башкыларыңа болгаш ажилдакчыларыңа моон-даа соңгаар ажил-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп каалыңар! Сайсуу ХЕРТЕК.

Социал адыр

ҮНЕЛЕП ЧЕТПЕС...

бүрүзү өөренир эргелиг. аажок шак ол эргени ажыгырга чок болза, ооң барыдыг-ла кол болбас. Чедимче олгаш амыдыралдың берге-лынга таварышкан өг-бүден уруглар болганчок баар аргазы чок болур. эге шак ындыг өг-бүлелерде херек демир-үжүк, кыды-ын эгелээш, идик-хеп садып акша-хөреңгизи чок болур. да чедимче чок өг-бүледеткимче көргүзери-биле н-на "Школаже чыгынып на дузала!" деп акция чоруп

ш човангыр кызылчылар Хуралдың депутаттары, төвүнүң даңгыназы" Чечена, ТР-ниң Саң-хөө яамызы, талазы-биле күрүне бүртү-н, кадастр болгаш карто-

графия күрүне албанының федералдыг эргелелиниң, Кызылдың хоорай судунуң, Уругларны деткир республика фондунуң, Кызылдың мэриязының, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының, ТР-ниң тарифтер болгаш албаннар комитетиниң, "Хоорай рыногу", МУБ-туң, "Связь-банк" АКБ КАН-ның Тывада филиалының, Тываның каайлы чериниң болгаш оон-даа өске албан организацияларның, школаларның коллективтериниң ажилдакчылары база хуу сайгарлыкчылар чединмес өг-бүлелерге дузаны көргүскен. Эң-не хей түңнү "Ойна" алдын тывыш артели — 70000 рубльге, "Тардан Голд" ХАН — 10000 рубльге, хуу сайгарлыкчы И.А. Кашникова — 10000 рубльге, "Россельхозбанк" — 8000 рубльге деткимче көргүскенин демдеглевес аргажок.

Деткимче хереглеп турган хоорайның, "Аныяк" төптүң, Көк-Тей, Суг-Аксы, Сукпак ортумак школаларының өөреникчилеринге дузаны көргүскен.

Ол ышкаш Кызылдың школаларыңа 665000 рубль түңге чединмес болгаш хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң 190 өөреникчизин халас изиг аш-чем-биле хандылар. База ол ышкаш хоорайның ыраккы микрорайоннарда чурттап турар өөреникчилериниң халас сөөртүлгезин организастаары-биле муниципалитет чединмес өг-бүлелериниң 251 өөреникчизинге халас чорууру-биле 200800 рубльди үндүрген.

Ниитизи-биле акцияга 45 идеп-кейжи деткич 698 уругга школаже белеткелин дузалаан, амыдыралдың берге байдалыңа таварышкан 157 өг-бүле материалдыг дузаны көргүскен.

Виктория САЛЧАК.

ДУЗАЛАШ, ДЕТКИ, КАМГАЛА!

Тыва чаңчылчаан культураның болгаш ус-ажылдың төвүнүң концерт залыңа Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының "Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң ниити дузалакчылары" деп семинар-хуралы болуп эрткен.

Концерт залының олуттарының барык-ла хей кезин ырак-чоок кожууннардан чалаттырып келген аалчылар ээлепкен. Хүндүлүг олуттарга Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Т.Н. Тогочакова, Тыва Республиканың Дээди Хуралының социал политика талазы-биле комитет даргазы И.П. Самойленко, Федералдыг инспектор Т.Д. Монгуш саадапкан.

Семинар-хуралдың кол сорулгазы — Тыва Республиканың уруглар эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзиниң ниити дузалакчыларының ролу, ооң иштинде Тыва Республиканың девискээринде уруглар эргелерин камгалаар болгаш хоойлууга дүүшүр сонугалдарын хандыраарының ролунуң дугайында айтырылганы шиитпирлээр.

Хуралдың база бир онзагай кезээ "Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң ниити дузалакчызы" деп шынзылгаларны тыпсыры болган. Ниитизи-биле 17 ниити дузалакчыларны таныштырышсаан, оларга ханы бүзүрел, улуг харысалга-биле шынзылга документилерин тыпсып, байыр чедирген. Оларның аразында амгы үеде пенсия назыныңче үне берген-даа, аңгы-аңгы дыл башкылары-даа, школаларның оралакчы директорлары-даа, күш-ажылдың хоочуннары-даа, социал кижизидикчи башкылар-даа бар болду.

Ук шынзылгаларны холга алган дузалакчыларыңа өөрүп четтирип, уруглар эргелерин камгалаар болгаш оларның амыдыралын хайгаараары дээрге эң-не буяныг ажил дээрзин институттун төлээзи С.Н. Аракчаа демдеглээш, келир үеде чедиишкинниг кады ажилдакчылары күзээн.

Дараазында хүндүлүг олуттарда чалаттырган аалчылар сөс ап, черле Тыва Республикада шак мындыг амыдыралдың берге байдалында турар назы четпээн уругларга үе-шаанда улуг дузаны көргүзүп чоруур ажыктыг институтту ажытканы, эң улуг деткимче, ылаңгы назы четпээннерниң корумчуруму нарыыдаан бо үеде, ол талазы-биле шыңгы ажилдар чоруп турарын чон кончуг эки билер дээрзин демдеглевешаан, болган таварылгалардан чижектерни кирип тургаш, боттарының бодалдарын илередип чугаалаан.

Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзи Светлана Николаевна бодунуң белеткээни "Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының ажил-чорудулгазының дугайында" деп илеткелди кылган. Аңаа Күрүнениң уруглар эргезин камгалаар болгаш хоойлууга дүүшкен сонугалдарын хандыраарының магадылалы, уругларның эргезин камгалаар, оларны ажаап-тежээп карактап чоруур төптерниң хандырылганын боттандыраары дээш, оон-даа өске салдыган кол-кол сорулгаларның дугайында таныштырды.

С.Н. Аракчаага улажып, Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг

төлээзиниң секретары Ч.К. Успун "Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң ниити дузалакчыларының ажил-чорудулгазын организастаары", Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының улуг инспектору В.Э. Ооржак "Иштики херектер яамызының назы четпээннерниң профилактика езуугаар хайгаарал чок болгаш хоойлу үрээриниң талазы-биле чоруткан ажилдарның дугайында" деп солун илеткелдерни номчаан.

Таңды кожуунуң социал политика талазы-биле администрациязының оралакчы даргазы Людмила Николаевна Хаджиеваның бодунуң кожуунуң девискээринде уруглар эргелерин камгалаар болгаш хоойлу езуугаар сонугалдарын боттандыраар нарын айтырылгалар дугайында илеткелин залда олурганнар аажок сонугаан. Ооң чугаазы-биле алырга, Таңды кожуунда социал политика талазы-биле ажилдар шыңгы байдалда чоруп турар. Чамдык чижектерден алырга, өг-бүлеге өскүс арткан уругларны чоок төрелдери хамаанчок, көңүс өске улус азырап, кижизидип турар таварылгалар эвээш эвес. Ындыг таварылгада уругну канчаар боттарыңа ижээктирип алыры, бодунуң ажы-төлүңден дудак чокка карактаары ук өг-бүледен кончуг хамааржыр.

Ниитизи-биле хуралда назы-четпээн уругларның кем-херек үүлгедиишкиннерин эвээжедип соксадыры — Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң база ооң ниити дузалакчыларының улуг хүлээлгези. Ол ышкаш ада-иелерниң, башкыларның, кижизидикчи психологтарның, назы-четпээннер талазы-биле албан черлериниң кады ажилдакчыларын шыңгы чорудар болза, уругларның корумчурум талазы-биле кижизидилгезинге эки үре-түңнелди чедирип болур дээрзин чугаалашкан.

Оон аңгыда өг-бүлеге ажы-төл кижизидери чүгле ие кижиниң хүлээлгези эвес, а ада кижиниң кижизидилгези база улуг рольдуг. Ынчангаш 2012 чылдың октябрь айдан эгелеп "Адалар школазы" ажыттынар дээрзин психолог Т.А. Ондар чугаа аразында сагындырды. Аңаа ада кижиниң өг-бүлеге ажы-төл кижизидилгезин шын чорударының болгаш оон-даа өске ажыктыг сүмелер дугайында кичээлдер эрттирер. Ол чүүл аныяк өг-бүлелерге база бир дуза боор дээрзин ооң тургузукчулары идегеп турар.

Ынчангаш моон-даа соңгаар шупту кады ажилдакчылары идепкейжидип, уругларга болдунар-ла дузаны чедирерин кызыдып ажилдаарын Уруглар эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзи С.Н. Аракчаа ажилдакчыларының мурнунга аазаан.

Чаш уругнуң кадыкшылыңа айыыл чок байдалдарны тургузары, ол ышкаш уругну кижизиг, чурумнуг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг база эртем-билигилгил кылдыр өөредири кижиге бүрүзүнүң хүлээлгези дээрзин утпаза чугула.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Спортчу амыдырал

"АВТОМОБИЛИСТ" ТИИЛЭЭН

Чоокта чаа найысылалдың Тываның 5 чыл ою аттыг стадионга бут бөмбүүнге маргылдаа болуп эрткен.

Россияның бирги чери дээш Сибирь зоназының 3 дугаар дивизионунун командалары ужурашкан. Туран хоорайның "Автомобилист" чыынды командалыгы бут бөмбүүнүн клуву биле Красноярск хоорайдан "Енисей М" командалар улуг-хүнде ойнаан. Бирги таймда оюн ачыр-дачыр чоруп турган болгаш, сан 0:0 кылдыр доозулган. "Автомобилист" командада 16 дугаарлыг солагай талакы камгалакчыны кара чаңгыс тыва ойнакчы боорга ынчаары ол ийикле, көрүкчүлөр оюнун эгизинден-не эскерип каан. Камгалакчы Айдың Ооржактан аңгыда, 5 дугаарлыг халдакчы Аржаан Кужугет база ийи дугаар тайм үезинде ойнай берген. Таптыг-ла ийиги таймның ортан үезинде туранчылар санны ажиткан. Красноярскиниң спортчуларының санны деңнеп алыр дээр оралдакчышкыннары бүтпейн барган болгаш, ниити сан 1:0 бооп, "Автомобилист" тиелелге-биле доозулган.

Бо оюнун мурнуу чарында чаңыл болган чылдың эртип турар бут бөмбүүнүн маргылдаазына

республиканың бирги чери дээш 8 шыырак дээр команда киришкен. Маргылдааны эрттиреринге ойнакчыларга эпиг болзун дээш Тываны 4 зонага чарган турган. Барыын, Төп, Мурнуу база Чөөн. Бо чылгы маргылдаага Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл болгаш оон-даа өске кожууннардан командалар келбейн барганы харааданчыг, оюн оон-даа көрүштүг болуп турган ийик. Кызылдан 5 команда, Бай-Хаактан (Олимпик), Кызыл-Мажалыктан (Мажалык), Ак-Довурактан (Кара-Даш) командалары киришкен. Маргылдааны ийи кезектиг кылдыр эрттирген. Үнүшкүннүг оюннар база боттарының төрөөн суму, кожуунга ойнаары дег шак мындыг янзылыг команда бүрүзү ийи катап ужуражыр. Маргылдааның кол судьязы Борис Кульбистеевтин санап турары-биле, бо чылгы чемпионатка бирги чери Туран хоорайның "Автомобилист" командалыгы чайлаш чок бирги чери алыр, чүге дээрге олар чаңгыс-даа аштырышкын чок тиелелге-биле бүзүрелдиг чоруп оларлар. Сан талазы-биле ийиги черде "Мажалык" командалыгы

дээрзи оюннарның түннелдеринден илерээн.

23-түн хүнүнде "Мажалык", Бай-Тайганың Тээли командалыгы 18:2 санга уткан. Ынчалза-даа Бай-Тайганың спортчуларының кириген ийи саны эң-не чараш саннар деп көрүкчүлөр санап турар. Ол ыш-каш сбербанкының чыынды командалыгы-биле Ак-Довурактын ужуражылгазы 1:0 бооп, сбербанкының тиелелге-биле доозулган.

"Ниитизи-биле чугаалаар болза, бут бөмбүү республикада ам-даа чогуур деңгелге чедир сайзыра-вайн турар-дыр" — деп, Борис Кульбистеев санап турар. Четпес санныг ойнакчылар келгеш көрүкчүлөр аразындан күзелдиг кижини чалап ап турары чурумга көңүс дүүшпес. Оон ыңай маргылдааны чурум езугаар 3 кижини шиидер турда, бо удаада республика маргылдаазына хүнээдир чүгле чаңгыс судья ажылдаан. Бут бөмбүүнүн федерациязының чедир кылыр ажылдары ам-даа хөй. Бум бөмбүүнүн спортун сайзырадыры-биле ТР-ниң Чазак сагыш салып турар. Удавас, октябрь 9-та, ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналы дээш турнир эгелээр. Командалар бо частыргыларны катаптавайн, ыяк белеткелдиг кээр боор дээрзинге бүзүрөп каалынар.

ШЫДЫРАА

Сентябрь 29-та найысылалга Хоочуннар хүнүнге тураскааткан 50 хардан өрү назылыг спортчулар аразында маргылдаа болуп эрткен.

Кызыл хоорай чагыргазында Спорт болгаш аныяктар херектеринин департаментизинин орга-

низастан эрттиргени бо мөөрейге ниитизи-биле 28 кижини швейцарь шыдыраа системанын езугаар

ойнаан. Чидиг угаан демиселинин түннелинде бирги чери республиканың 10 дакпыр чемпиону Леонид Мохов 7 оюндан 6 санны ап, бирги чери бүзүрелдиг-биле чаалап алган. 5,5 санныг Владимир Хаяң-оол — ийиги чери, а үшкү чери 5 санныг Кызыл-оол Ляндуп олар тус-тузунда ээлээн.

ФУТБОЛ

Совет Тываның 5 чыл ою аттыг стадионун тускай чадыглыг футбол шөлү кылдыр эде кылганының соонда, барык суббота, улуг-хүн санында маргылдаалар үзүлбес болган.

Эрткен дыштаныр хүннерде база маргылдаалар арбын болган. Кызыл хоорайның Спорт болгаш аныяктар херектеринин талазы-биле департаментизинин эрттирп турары 1995-96 чылдарда төрүт-түнген элээди уруглар аразында республика чергелиг маргылдаага 4 команда киришкен: Кызыл хоорайның уругларның спорт школазы, Сукпак суурдан агролицейнин, Ак-Довурак хоорайның база Кызыл-Мажалыктан "Хемчик" командалары киришкен. Оюнун түннелинде Ак-Довурактын чыынды командалыгы шыырак белеткелдин көргүзүп, бирги чери алган. А Кызыл хоорайда уругларның спорт школазының чыынды

командалыгы ийиги чери ээлээн. Ол ыш-каш маңаа эки ойнакчыларны база шаңнаан. "Эң эки ойнакчы" деп шаңналды Кызылда уругларның спорт школазының өөреникчизи Саяна Сарыглар, "Эң эки камгалакчы" дээш агролицейден Ася Сарыгларны, "Эң эки вратарь" дээш "Хемчик" командалыгын Айзаана Донгака, "Эң-не эки халдакчы" дээш Ак-Довурактан Айсаана Хертеке база эң хөй сан киригени дээш база-ла Ак-Довурактан Аманда Хомушуга тускай шаңналдарны тывыскаан.

Оон соон дарый республиканың бирги чери дээш маргылдаалар үргүлчүлээн. Маңаа төп зонадан мэрияның «Кызыл» чыынды

командалыгы "Аржаан" командалыгы-биле ужурашкан. Бо оюнга 6:2 сан-биле "Аржаан" командалыгы тиелээн. А Кызыл-Мажалыктан "Хемчик" биле Кызылдан "Динамо" командаларының оюну 9:1 кылдыр "Динамо" тиелелге-биле доозулган. ТР-ниң Чазак Даргазының кубогу шилилге оюннарны "Автомобилист" футбол клуву биле Барыын-Хемчиктин "Барум" командалары үргүлчүлээн. Маңаа "Автомобилист" (Туран) 8:2 санга уткаш, удурланыкчызындан артык күштүүн көргүзүп, тиелелгени бүзүрелдиг-биле чаалап алган.

Владимир ООРЖАК.

БРУЦЕЛЛЕЗТУ
УЗУТКААР ДЭЭШ

Тыва Республиканың Чазаканың 2008 чыл 6-да "2008-2012 чылдарда Тыва Республика девискээринге бруцеллезту тарадырын болгаш ону узуткаар талазы-биле хемчегинде" № 346 доктаалы-биле бадылаанының база комплекстиг планның ажыл-чорет езугаар Тыва Республиканың Ветеринарларгаарал талазы-биле албанның (дараазындагы) ведомствозунда албан черлери көрүлгө агайының мал-маганынга бруцеллезка узуткаар чилгелерни болгаш тарылгаларын чоруду

2012 чылдың 8 айларының дургузунда бруцеллезка удур дараазында диагностика шинчилелдерин чоруткан:

— 66250 баш улуг бода малдың 59771 бажынга, азы 90,2 хуузу шинчээн. 97 баш малдың анализинде аарыг бары тодараттыглан.

— 30680 баш шээр малды шинчээн, ол планның онаалдазының 57 хуузу болуп турар, азы 54055 баш шээр малды шинчиур ужурулуг. Аарыг 86 баш малда илереттинген.

— 3522 баш чылгы малды хынаар тургаш, планны 70 хууга күүседип, 3522 баш малдың ханын алган соонда, аарыг чаңгыс-даа малда чок болганы билдинген.

Айтышкын езугаар 19 баш (шээр малда), 75 баш (улуг бода малда) бруцеллезка удур профилактиктиг хемчеглерни чоруткан.

Бо хүнде бруцеллез аарыг малдарны согар тускайлаттыглан цехтерин чогу — республиканың ветеринарлыг албанының эң-не чидиг болгаш дарый шиитпирлээр ужурулуг айтырыгы болуп турар. Чүге дизе бруцеллез аарыг малдарны Санитарияның 3.1.085-96 база Ветеринарияның 13.3.1302-96 дүрүмнеринин 3.2.9.2. база 3.2.9.3. пункттары-биле дарый узуткаар ужурулуг.

Бруцеллез аарыг малдарны үе-шаанда чок кылырының айтырыглары албанның ветеринар специалистеринге хамааржыр айтырыг дээрзи шын эвес. Ветеринария эргелелдеринин мал эмчилери аарыг малдан кадык малче аарыг таравазын дээш ол малдарны узуткаары-биле өреге бүрүзүн кезип чорууру ветеринария адырының хоойлужудулгазынга чөрүшкөк бооп турар. Ынчангаш мал эмчилери-биле аарыг малдың ээлери ортузунга чөрүлдээлиг байдалдарны бола тургустунуп келири ол. Ынчанмайн канчаар, малды өстүрүп, азырап кадагалаары

амыр эвес иш, оон мал өг-бүлениң чөлү оларның өнчүзү бо кымга-даа билдинген.

Тыва Республиканың ветеринарлыг хайгаарал албан Тыва Республика девискээринде бруцеллез узуткаар бирги хемчеглеринге чүүлдерни кылыры санап турар:

— 2008-2012 чылдарда Тыва Республиканың бруцеллезту тарадырын болгаш ону узуткаар талазы-биле мал эмчилери, өнчүнүң хал чокка мал ажыл-чоруткучулары, калыкчылыг черлеринин галары, ведомстволар шупту профилактиктарының комплекстиг хемчеглеринин бүтүлүшү күүселдир алыр;

— республика девискээринде төп болгаш барыын эл мал согар цехтеринде

— бруцеллезка узуткаар чурттакчылыг черлеринин галары, ведомстволар шупту бруцеллезка узуткаар профилактика талазы-биле ажылын күштелдирер; — малды тускай узуткаар лаары-биле кажаалаар мал эмчилерин фиксация биле хандыраар, ылангача коданнарга малды черлерни кылыр.

2011 чылда бруцеллез мал дээш оон эл ниитизи-биле 500 мүнүгүг компенсация биринин акшазын үзүп, 2012 чылдың сентябрь хүнү-биле алырга, азырап турган 14 153550,33 рубль түрүт пенсация төлээр-биле кументилер кирген.

Арктик Тыва Республиканың ветеринарлыг хайгааралыг биле албанның удурт

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редактор — 2-17-91, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7250. Чагыг 113. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-

адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Рес-

публика-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эде бү-

Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравче-

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редак-

туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыглан саянары болгаш ө-

фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.